

Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz

RICARDO GÓMEZ
(EHU, Gasteiz)

Abstract

This paper attempts to summarize what is currently known about the History of Basque Linguistics. The first section tries to explain what is precisely meant by the term "euskalaritza" (Bascolology) and proposes a provisional periodization of the History of Basque Linguistics. The second section outlines the factors which triggered the development of Basque Linguistic Historiography from the mid 80's —mainly the new interpretation of the 18th century Jesuit M. Larramendi's works— and shows some of its consequences. The third section carries out the chief goal of the paper; the principal authors, works, and ideas emerging from the History of Basque Linguistics are there briefly noticed, and historiographical works concerning each one of them are mentioned along; special emphasis is laid on the most recent findings. Finally, a bibliographical appendix is provided containing the works by the old authors referred to throughout the paper.

0. Sarrera¹

Lan honetan euskalaritzaren historiak egun arte dakiguna laburbiltzen saiatuko naiz. Lehenengo atalean "euskalaritza" kontzeptuaren definizioa ekarriko dut gogora; bigarren atalean azken urteetan euskalaritzaren historiaren ikerketen bultzadan zein eragilek parte hartu duten aipatuko dut; hirugarren atalak, lanaren muinak, azken urteotako ikerketen ekarpenei berrikusia emango die.

1. "Euskalaritza" zer den

Aski ezaguna gerta badaiteke ere, "euskalaritza" definitzen hasiko naiz. Termino honen barruan euskararen inguruko ikerketa eta hausnarketa guztiak bildu ohi dira, hala hizkuntzaren jatorriari buruzkoak nola gramatika, hiztegi eta hizkuntzalaritza-

(1) Testu honen zirriborroa irakurri eta beren iruzkin eta oharrez nabarmenki aberastu duten Agurtzane Elordui, Endrike Knörr, Beñat Oyharçabal, Blanka Urgell eta Koldo Zuazori mila esker. Nire eskerrona, orobat, Joseba Lakarrak zuzendutako "Euskararen historia: arazo zahar, bide berri" EHU-ren Donostiako XVI. Uda Ikastaroetako entzulegoari. Lan hau Eusko Jaurlaritzaren PI97/49 ikerketa-proiektuaren barruan kokatzen da.

ren gainerako arloei buruzkoak ere. Nahiago bada, "hizkuntzalaritza" berbari *bizkuntza* ezabatu eta *euskara* sartu, horrelaxe lor dezakegu euskalaritzaren edukiaren ideia argi bat ("hizkuntzalaritzaren" beraren mugek ezartzen dituzten arazoak gorabehera, jakina).

Hots, funtsean aspaldiko "vascología" edo "euskarología" terminoen ordaina litzateke eta, Urkizuk (1991) dioskunez, "euskal ikerketak" terminoak baino eremu murritzagoa besarkatuko luke.

"Euskalaritza" berbaren bitartez euskarari buruzko ikerketen multzoa ezagutzen dugu. Baina "ikerketa" hitzarekin ez dira soil-soilik ikerketa "zientifikoak" kontuan hartu nahi, argi baitago azken hamarkadetatik gibelera joanez gero nekez aurkituko dugula geure artean halakorik. Hortaz, euskalaritzaren historiaz ari garelarik, euskarari buruzko hausnarketak zentzu zabalean hartu ohi dira aintzakotzat. Honako ikerketa-eremu hauek bereiz daitezke (euskalaritzan sortu ahala kronologikoki zerrendatuak):

- euskararen jatorriari buruzko ideiak;
- hiztegi gintza;
- gramatikagintza;
- euskararen eta beste hizkuntza batzuen arteko konparaketa (sarri lehenbiziko eremuarekin lotua).

2. Euskalaritzaren historiografiaren bultzaldia

Hizkuntz ideien historia bide laburra jorratu duen arloa dugu, hizkuntzalaritzaren beraren bide luzearekin alderatzen badugu behinik behin. Gure artean euskalaritzaren historiarekiko interesak azken bi hamarkadetan baino ez du garapen jarraikirik izan, aurreragoko lan bakanek jite bio-bibliografikoa izan dutelarik, gehienbat. Ordea, laurogeietako hamarkadan liburu eta artikulu multzo aski handia kaleratu zen eta, garrantzitsuagoa dena, euskalaritzaren historiografiaren ereduak zeharo aldatu ziren, zenbait euskalariren lanak ikuspuntu berri batetik aztertu eta atzerriko hizkuntz tradizioak kontuan hartzen hasi baitziren.

Izan ere, hamarkada Tovarren *Mitología e ideología sobre la lengua vasca* (1980) liburu ezagunarekin hasten da. Bertan hutsune batzuk nabari badira, azaltzen diren zenbait puntu zaharkiturik geratu badira eta beste batzuek berrikuspen sakonaren premia badute ere (ik. Mitxelena 1980), ezin da ukatu Tovarrek euskararen apologiaren eta euskararen jatorriaren gaineko ideien laburpen baitezpadakoa eskaintzen digula. Hala eta guztiz ere, euskalaritzaren historiografiaren bultzada markatzen duen gertaera aipagarriena hamarkadaren erdian kausitzen dugu: Larramendiri buruzko ikuspegiaren aldaketa sakona, hain zuzen (ik. §3.2.). Zinez uste dut harrezkero euskalaritzaren historiari buruzko ikerketek norabide berri bat hartu dutela, lan honetan zehar erakusten saiatuko naizenez.

Bultzada honen erakusgarri deritzet handik urte gutxitara UPV/EHuren Donostia-ko Uda Ikastaroen barruan antolatu ziren bi ikastaro monografikoei: "Euskalaritza XVIII eta XIX. mendetan" (1988an) eta "Euskalaritza XX. mendean" (1989an), biak Joseba A. Lakarrak zuzenduak. Bestalde, artean aurkeztu ziren lan gehienak ASJU

aldizkarian argitaratu ziren eta geroago Gómez eta Lakarrak 1992an argitaraturiko liburuan bildu, beste zenbait artikulu zaharrago eta berriagorekin batera. Liburu hau ezin dugu euskalaritzaren historiak inoiz behar lukeen sintesi-lantzat hartu, nik uste. Aintzakotzat har litezkeen bakarrak goraxeago aipaturiko Tovarren eta Urkizuren liburuak ditugu. Baina lehenaren mugak ezagun ditugu eta bigarrenak, ikerketa berri askoren emaitzak sartzeko ahalegin handia aitortu behar diogun arren, bibliografia berrienari emandako garrantzi horrek berorrek nolabaiteko desoreka sortarazi dio tamalez; izan ere, garrantzi handiko euskalari batzuek liburuan duten lekua aurreko urteetan ikertuberria edo "berraurkitua" izan den bigarren mailako egileren batek duena bezain luzea da, laburragoa inoiz edo behin (bide batez, neuk ere bertan aitortu behar dudan errua).

Goraxeago aipatu lan bio-bibliografikoen aldean, azken hamabost urteotan zenbait euskalariren lanak sakonago aztertu dira. Aipa ditzadan hemen, zerrenda inondik ere agortu nahian, Pozari buruzko Juaristiren lanak (Juaristi 1991, 1992), Oihenarti buruzko ugaritxoak —Euskaltzaindiaren XII. biltzarrean aurkeztutako zenbait lan (Euskaltzaindia 1994), kasu—, Pouvreau (Kerejeta 1991; Lakarra 1995), Urte (Urki-zu 1990; Lakarra 1994b, 1994c), Larramendi (Gómez 1991a, 1991b; Lakarra 1985a, 1985b, 1992; Sarasola 1986; Urgell 1991, 1997, 1999), Martin Harriet (Lakarra 1991, 1994a), Astarloa (Gómez 1999; Laka 1989), Bonaparte eta ingurukoak (Granja Pascual 1986; Gómez 1989), edo Azkue gaztea eta Arana-Goiririkikoak (Laka 1986a eta ondoko argitalpenak). Orobat, euskalarien arteko konparaketa-lan batzuk burutu dira, Oihenart eta Larramendiren gramatika-lanen artekoak, esaterako (Oyharçabal 1993), baita zenbait euskalariren lanak Europako Mendebaleko hizkuntz tradizioaren testuinguruan kokatzen saiatu ere: Larramendi aurreko hiztegi-gintza (Lakarra 1993, 1997) edo Astarloaren teoriaren oinarriak (Gómez 1999).

Amaitzeko, bultzada honen azken ondorioa dateke —eta ondorio berrien eragilea, apika— EHUKo Euskal Filologiako ikasketa plan berrietan 1993-94 ikasturtetik aurrera euskalaritzaren historiari buruzko ikasketek hartu duten lekua.

3. Euskalaritzaren historiografiaren azken ekarpenak

Jarraian, euskalaritzaren historiari gainbegiratu laburra egingo diot, azken urteotako ikerketen emaitzetan arreta berezia ipintzen saiatuko naizelarik. Ezinbestean, lanen hautapen bat egin behar izan dut eta zenbait autore kanpoan geratu dira. Hautapenaren zer-nolakoak ulertzeko, aintzat har bitez historialari honen subjektibotasuna (lan bakoitzari emandako garrantzian nabari dena) eta ezjakintasuna (pisuzko lanen batean irristarazi didana, segurki); halaber, atalen tamaina desberdinak ikerketen beren interesguneen pisua nolabait islatu nahi luke.

Hizkuntzalaritzaren historiaren garai desberdinen bereizketa, oro har, hertsiki samar dihoakio zientziaren historiarenari (Greene 1974: 493); honako garai hauek bereizi ohi dira:

- Antzinatea,
- Erdi Aroa,
- Errenazimentua,

- XVIII. mendea (1660-1790 bitartean luzatu ohi dena),
- XIX. mendea (1880 arte, nonbait),
- XX. mendea.

Euskalaritza beranduxe abiatu zen eta, Erdi Aroko hitz zerrendatxoren bat kenduta, Errenazimentuan hasten dela esan dezakegu. Bestalde, garai desberdinen arteko urte mugarrak ez dira oraino ziurtasun guztiaz finkatu, eta ondoren datozen lerroek, noski, ez dute halako helbururik. Hortaz, lasai jokatu dut euskalaritzaren historiako garai bakoitza zorrozki zehaztu gabe, nahiz eta —atalen antolaketatik idoki daitekeenez— zenbait euskalari garai berrien abiapuntu izan daitezten proposatuko ditudan.

Ikus ditzagun laburki, bada, euskalaritzaren historiako garai bakoitzeko gertakari nagusiak. Esan bezala, aldioro azken urteotako ikerketek ekarri dituzten aurrerapenetan arreta berezia ipiniko dut.

3.1. Errenazimentua: Euskalaritzaren hastapenak

Antzinatetik eta are XVIII. menderarte hizkuntza arruntak —euskara barne— basati eta barbarotzat hartu izan ziren. Europako Mendebaleko tradizioan kultur hizkuntza bakarra, *Hizkuntza*, latina zen. Latina zen, hortaz, noblezia eta aberastasuna frogatu behar ez zituen hizkuntza bakarra, haren literatur tradizioaren prestigioak berez frogatzen zituelako. Prestigiodun beste hizkuntza batzuk hebraiera (arrazoi erlijiosoengatik) eta grekoa (arrazoi kulturalengatik) ziren.

XVI. mendean, bestalde, Europan nazio modernoek sorrera hasten da. Nazioa nolabait justifikatzeko hizkuntza zen baliabide garrantzitsu bat. Izan ere, hizkuntza noblea eta prestigioduna izateak nazioaren noblezia eta prestigioa ere bazekartzan. Era berean, hizkuntzaren antzinatasuna frogatzea lortuz gero, nazioaren antzinatasuna eta, beraz, nazioaren justifikazioa lortzen zen.

Hauek guztiak erdiesteko, aldi hartan Europako hainbat lurraldetan sortu zen bertako hizkuntzen apologia egiteko beharra. Gainera, latina hizkuntza noble bakarra zenez, gramatikadun hizkuntza bakarra ere bazen. Horregatik, hizkuntza arrunt baten gramatika egin baino lehen, hizkuntza haren noblezia nolabait frogatzea ezinbestekoa suertatzen zen. Hori dela-eta, hizkuntz apologiak egitea ez da inolaz ere Euskal Herriaren eta euskararen berezitasuna. Euskal Herrian gertatzen zena, hortaz, ez da Europan gertatzen zenaren oso bestelakoa. Beharbada, eta ohi bezala, gauzak beranduxe gertatu ziren gure artean; Europako beste herri batzuetan baino goizago, hala ere. Bestalde, euskal apologiak ez dute zehazki Euskal Herria nazio bihurtzeko helbururik, jakina; aldiz, Espainiaren barruan euskal lurraldearen lehentasuna aldarrikatu eta frogatu nahi dute: lehentasun *genealogikoa* (euskaldunak dira lehen espainolak, Iberiar Penintsulara heldu ziren lehen biztanleak baitira) zein lehentasun *genetikoa* (euskaldunak dira espainolenak, ez baitituzte beste herriek kutsatu, inoiz ez baitituzte inbaditu).

Eta testuinguru horretan XVI eta XVII. mendeetan ia apologi lanak baino ez ditugu euskalaritzaren esparruan; gramatika eta hiztegi gutxi daude. Eta azken hauen artean ez dago lan sistematiko askorik, Oihenart salbuespena izan daitekeelarik.

3.1.1. Apologiak

Lehen garai hauetako euskararen apologietan azaltzen diren iritziak, baita kontrako iritziak ere, oso ondo jaso zituen Tovarrek (1980); geroago Zubiaurrek (1990) euskal apologilari nagusien ideien azterketan sakondu du. XVI eta XVII. mendeetako euskararen apologi lanak hiru euskarri nagusitan oinarritu ziren: tubalismoa, kratilismoa eta kantabrismoa. Ikus ditzagun banan bana.

(a) *Tubalismoa*: Beronen arabera, euskara Iberiar Penintsulako lehen hizkuntza izan zen, Tubalek, Noeren ilobak, Babelgo Dorrearen hizkuntz barreiatzearen ondoren Iberiar Penintsulara ekarria. Ideia hau San Jeronimoren testu batetik abiatzen da, gaizki ulertze batean oinarritzen den testu batetik, hain zuzen ere, itxuraz Kaukasoko Iberia eta Mendebaleko Iberia nahastu baitzituen (Tovar 1980: 16). Harrezkero, iberokoak eta euskaldunak Tubalen ondorengoak zirela pentsatu zen eta, ondorioz, euskara eta iberiera bat bera zirela aldarrikatu. Beherago ikusiko denez, identifikazio honek bizi luzea izan du euskalaritzaren barruan, garai batzuetan bereziki punta-puntako gai bihurtu delarik.

Espainiako Errenazimentuan antzinako hizkuntz egoeraren gainean erabili zen eztabaida gartsuenetariko bat honako hau izan zen: ea Antzinatean —zehazkiago, erromatarrak heldu aurretik— Iberiar Penintsulan hizkuntza bakarra ala hizkuntza asko mintzatu ziren eta, bakarra izanez gero, zein izan zen Iberiar Penintsulako lehen hizkuntza hura. Ikuspegi desberdinak azaldu ziren orduko autoreen artean, nahiz eta, antza denez, tubalismoaren aldeko joera nagusi gertatu zen. Autoreak honelaxe sailka ditzakegu, auzi honi buruzko iritzi desberdinez Tovarrek dioskunean oinarriturik:

i. Hizkuntz aniztasunaren aldekoak: Alonso de Madrigal “El Tostado” (ca. 1400-1455), Ambrosio de Morales (1531-1591), Juan de Mariana (1536-1623), Gregorio López Madera (1602) eta Bernardo Aldrete (1560-1641).

ii. Hizkuntz batasunaren aldekoak. Euren artean, baina, Penintsulako lehen hizkuntzari buruz ez dago adostasunik:

- Euskara: Lucio Marineo Siculo (1460-1533), Juan Zaldibia († Tolosa 1575), Esteban Garibay (1533-1599), Andrés Poza (1530-1595), Baltasar Echave (1607).
- Grekoa: Juan de Valdés (1500-1542).
- Zehaztu gabe: Rodrigo Ximenez de Rada (ca. 1175-1247), Fr. Jacinto de Ledesma y Mansilla (1626).

iii. Jarrera kritikoa: Arnauld Oihenart (1592-1668), Joseph Moret (1615-1687).

Ikusten denez, euskal apologigileen artean Oihenart dugu heterodoxo bakarra; tarteko jarrera bat hartzen du. Izan ere, haren ustez, euskara Antzinatean Penintsulako iparralde guztian hedatuta zegoen, baina, antza, ez du onartzen Penintsula osora zabaldu zenik (ik. orobat Gorrochategui 1985).

Bestalde, hizkuntz aniztasunaren aldeko batzuk Tubalen etorreran sinisten zuten. Esaterako, itxura denez, “El Tostado”k eta López Maderak Tubalek Penintsulara ekarri zuen hizkuntza gaztelera izan zela uste zuten. Teoria honek hainbat jarraitzaile izan zuen XVII. mendean (Correas, besteak beste).

Kontuan hartu behar da garai hartan Biblian esandakoak eta handik garaturako mito eta ideiak hitzez hitz sinisten zirela. Honakoak, hizkuntzaren jatorriari, aniztasunari eta aldaketari dagokienez:

- Hizkuntza Jainkoak Adami eman zion.
- Lehen hizkuntza hura hebraiera izan zen.
- Hizkuntz bereizketa Babelgo Dorrean gertatutako hizkuntz barreiatzearen ondorioa da. Han sortuak hizkuntza matrizeak edo lehen-hizkuntzak (72, iritzi zabalduenaren arabera) deitu ziren.
- Gizahizkuntzan hitzen eta esanahien arteko erlazio bat dago.

(b) *Kratilismoa*: Pentsamolde honek Platonek idatzitako *Cratilo* elkarrizketan azaltzen diren ideiak ditu abiapuntu: lan honetan eztabaidatzen da ea hitzen esanahia arbitrarioa ala "naturala" den, hots, hitzen formaren eta esanahiaren arteko berezko loturarik baden ala ez. Egia esan, ez dago garbi zein den Platonen iritzia, baina ondoko tradizioak pentsatu zuen Platonek naturaltasunaren alde jokatu zuela. Ideia zabalduea zen Jainkoak Adami eman zion hizkuntza baino ez zela naturala izan —hebraiera, gehienen ustez—. Sineskera honen beste aldaera baten arabera, hizkuntza matrizeak izango ziren hitzen eta esanahien arteko lotura naturala erakusten zutenak; haietatik eratorritakoek, aldiz, ez. Horregatik, norbait hizkuntza batean lotura natural hori frogatzeko gauza bazen, delako hizkuntzaren antzintasuna ere frogatuko zuen, eta asmo horrekin jokatu zuten euskal apologilari batzuek beren etimologiak proposatzerakoan.

Euskal apologilarien artean Poza dugu kratilismoaren jarraitzaile garbiena, Juaristik (1991, 1992) erakutsi duenez. Pozak euskararen lehentasuna frogatu nahi izan zuen eta horretarako administrazio-lanak betetzeko haren etsaiak ziren judu konbertsoen arma berberak erabili bide zituen: metodo kabalistikoa, kratilismoak bezala hizkuntzaren eta munduaren arteko lotura zuzenean sinisten duena.

Poza hizkuntza matrizeak naturalak direlako ustearen aldeko agertzen zaigu; Babelgoetatik eratorritako hizkuntzak, aldiz, kutsatuak izan dira eta, ondorioz, arbitrarioak dira, lotura naturala galdu egin dute. Pozak euskara Babelgo hizkuntzetariko bat izan zela frogatu nahi du eta horretarako euskal hitzetan formaren eta esanahiaren arteko lotura naturala badela erakutsi behar du. Hitz baten *benetako* esanahia, esanahi ezkutua, azaltzeko ondoko urratsok jarraitzen ditu:

- i. Hitza errotan banatu.
- ii. Erro bakoitzaren esanahietatik hitzaren *jatorrizko esanahia* atera.
- iii. Ezkutuko esanahi hori beste hizkuntza batzuetako esanahiekin konparatu, lotura naturala euskararen bakarrik aurkitzen dela ondorioztatzeko.

Pozak darabilen metodo hau Astarloak hiru mende geroago baliatuko duenaren oso antzekoa da, nahiz eta Astarloa euskararen sorlekua Babelgo Dorrea baino antziago eramaten ahaleginduko den.

(c) *Kantabrismoa*: Euskaldunak erromatarren garaiko kantabroen ondorengoak direla aldarrikatzean datza. Beraz, euskaldunak erromatarrek inoiz konkistatu ez zuten herriarekin lotuko lirateke eta, hortaz, beren hizkuntza inolako aldaketarik gabe gorde ahal izan dute.

Oihenartek teoria hau kritikatu bazuen ere, beste gai askotan bezala ez zuen eragin handirik izan (Moret kronikagile nafarra izan zuen irizkide ia bakarra) eta euskaldunen eta kantabroen arteko identifikazio honek XVIII. menderarte iraun zuen, Flórez-ek (1702-1773) erabat deuseztu zuen arte. Guztiarekin ere, literatur irudi gisa bederen askoz jarraipen luzeagoa izan zuen, bertsolari batzuen erretorikak eta leienda foruzaleek erakutsi legez.

3.1.2. Gramatikagintza

Larramendiren gramatika izan zen, jakina denez, lehen euskal gramatika argitaratua; alabaina ez idatzitako lehen euskal gramatika-lana. Horrela, bada, Larramendiren *Artearen* aurrekoak aztertu dituelarik, Oyharçabalek (1989) ondoko hiru atal hauetan sailkatu ditu, lanon helburuak aintzat harturik:

- (a) Ikuspuntu historiko edota apologetikoa duten obretan sarturikoak: Oihenart.
- (b) Helburu didaktikoa dutenak: Voltaire (1620), Rafael Micoleta (1611-).
- (c) Euskararen deskribapena egin asmo dutenak: Jacques de Bela (1586-1667), Pouvreau (1665 b.l.), Dominique Bidegaray (†1679), Melchor Oyanguren (ca. 1688-1747), Urte (1664-).

(a) *Ikuspuntu historiko-apologetikoa*: Oyharçabalek albo batera uzten dituen Garibayren gramatikazko ohar bakanak ez ditut nik hemen iruzkinduko; ikus, dena den, Zubiaurren (1989) oharrak. Hizpide dugun beste historia liburua Oihenarten *Notitia* da, lehenik 1638an argitaratua eta bigarrenik, gehiketa eta zuzenketa garrantzitsuak sartu zituelarik, 1656an. Historialaria izanagatik, euskal gramatikagintza zaharrean Oihenartek leku berezia merezi du, zalantza izpirik gabe; Oihenart da lehen euskal gramatikarietarik analisi zorrotz eta orijinalenak eskaini zizkiguna, esan bezala ondoko euskalariengan eragin nemiñoa izan bazuten ere. *Notitian* euskal gramatikari eskainitako XI. eta, bereziki, XIV. kapitulu labur eta mamitsuetan Europako Mendebalean eredu nagusia zen gramatika greko-latindarraren menpekotasuna nabarmena da; hala eta guztiz ere, aldi behin Oihenart gauza da eredu klasikoa gainditzeko eta euskararen deskribapen beregaina eta egokiagoa burutzeko.

Aipagarri da Oihenarten ideien artean gaur egun erabateko balioa duten hainbat ere aurki daitezkeela; ekarpen hauek, dena den, denbora luzea beharko zuten euskalaritzaren barruan arrakasta eta onarpena lortzeko —batzuetan Oihenarten aitzindarietasuna ezezagun edo isilpean gertatu zelarik— eta, ikusiko dugunez, baten bat eztabaidagai zen oraindik XIX. mendearen hondarrean. Hona ekarpen horietariko batzuk:

i. XI. kapituluaren gaia *-a* eta *-ak* singularreko eta pluraleko artikulua diréla erakustea da. Garaiko iritzi nagusiaren arabera (Marineo Siculo, Merula, Garibay; geroago Pouvreau, Urte, Etxeberrri Sarakoa), aldiz, izenkien bukaerak ziren. Hala ere, uste hau ez zen euskalaritzatik zeharo baztertuko Larramendik *Artean* zorrozki kritikatu zuen arte.

ii. Oihenartek euskal deklinabide mota bi bereizten ditu, artikuluduna eta artikulugabea, egun *mugatu* eta *mugagabe* deituz ezagutzen ditugunak, hain zuzen; lehenbizikoa singularra edo plurala izan daitekeela ere adierazten du. Alabaina

mugagabea ez zen berriz euskal gramatikagintzan azalduko Astarloaren eta Humboldtten lanak iritsi arte. Geroxeago Darrigolek (1827) mugagabeaz ohartu den lehen izan dela baieztatu zuen, eta uste oker honek Villasanteren *Historia de la literatura vasca*-raino irau zen, Mitxelenak (1973) salatu bezala.

iii. Deklinabidearen arloan jarraituz, euskararen kasuen artean latinaren paradigmatak kanpo geratzen diren kasu ergatiboa (*casus agendi*) eta partitiboa (*casus negandi seu dubitandi*) identifikatu zituen. Berriz ere, euskal kasu-sistemaren ezaugarri hauek Astarloaren eta Humboldtten lanen zain geratu beharko dute ezagutza eta onarpen zabala izan dezaten.

iv. Aditzaren azterketari dagokionez, euskararen berezko aditz-jokoa trinkoa dela, (*coniugatio propria*), eta ez perifrastikoa (*coniugatio impropria*), proposatu zuen. Ondoko gramatikariek, Larramendi buruzagi, perifrastikoaren jatorria eta antzinasuna aldarrikatuko dute eta Oihenarten iritzia ez da XIX. mende hondarrera arte berragertuko, garaile berragertzeko ere (jarrera bakoitzaren aldekoen zerrenda ez oso baterako, ik. Gómez [1989: 361]).

v. Laguntzaileen sistema aski ongi eman zuen, lau laguntzaile aipatu zituelarik (*nais, dud, adi* eta *esac*) eta modu eta denboren arteko euren banaketa egoki bereizi. Van Eys-en proposamenak iritsi arte, ez zen eskema hau berragertuko.

(b) *Helburu didaktikoa*: Gramatikari buruzko hausnarketan iturri baliagarriak dira hizkuntz irakaskuntzan laguntzeko eskuliburuak. Euskal tradizioa zaharrenek Micoletaren eskuizkribua eta Voltoireren liburu hainbestetan berrargitaratu eta, hala ere, hain ezezaguna ditugu. Bi lanek antzeko egitura erakusten dute: gramatikari buruzko informazio laburra, batez ere aditz-jokoek osatua; hiztegia (gaztelera-euskara Micoletarena eta frantses-euskara Voltoirerena), eta elkarrizketak (gaztelera-euskara Micoletaren kasuan eta gaztelera-frantses-euskara Voltoirerenean). Diferentziarik bada: Voltoirek erretrauak dakartza eta Micoletak, metrikari buruzko atal bat.

Honelako irakaskuntz eskuliburuaren tradizioa luze eta ugaria da Europan; merkataritzaren eta bidaien premiek bultzatu zuten hizkuntzak ikasten laguntzeko materialen sortzea. Helburu praktikoa gure lanen zenbait ezaugarritan ere antzeman daiteke: esaterako, elkarrizketak batez ere merkataritzaren gainean aritzen dira; edo Micoletaren eskuizkribua Ingalaterran aurkitzea bera (euskaldunen eta ingelesten arteko merkatal erlazio estuen adierazgarri).

(c) *Euskararen deskribapena*: Lan hauetariko gehienei dagokienez, asko galdu egin dira, batzuetan zeharkako berriak ditugu, edo zati txiki batzuk baino ez ditugu ezaugarritzen. Banan bana iruzkindu ditzagun: Jacques de Belaren gramatika galdua da; Sylvain Pouvreauren lanaren zati batzuk gorde dira; Dominique Bidegarayren lanak, galdu badira ere, Nafarroako Gorteetako aktetatik euren helburu eta edukiei buruzko berriak idoki daitezke, argitaratzeko dirulaguntza eskatu baitzuen; Melchor Oyangurenaren kasuan, tagalozko artearen ale bat Parisko Biblioteka Nazionalan dago eta japonierazko artea, aresti arte galdutzat jo izan dena, Jaliskoko Biblioteka Publikoan aurkitu berri da; Oyangurenak berak euskarari buruzko zenbait lan idatzi zituela diosku, baina ez dugu horien arrastorik.

Osorik gorde zaigun obra bakarra Pierre Urterena da. Ingalaterrara erbesteratu baitzen, haren eskuizkribuak —gramatika, hiztegia eta zenbait itzulpen— bertan dira eta XIX. mende bukaera arte ez ziren argitaratzen hasi; gramatikaren edizioa W. Webster-ek burutu zuen 1896-1900 urteen bitartean. Urteren gramatika oso luzea da, datu ugariz horniturik dago. Definizio eta teorizaziorik ez da kasik, lanaren funtsezko zeregina datuok zerrenda eta paradigmetan sailkatzea delarik. Antza denez, eskuizkribua ez zen inprimategirako erabat prestatua eta, gainera, eskuizkribuaren orrialdeak desordenaturik egon litezke; honek guztiak, partez bederen, Urteren gramatikaren itxurazko desordena azal lezake. Oyharçabalek azpimarratu duen bezala, Urteren gramatika ez da analisi-lan bat, are gutxiago gramatika orokor bat ere (egileak hitzaurrean halako helburu bat aipatu arren); ordea, irakaskuntz liburuaren tradizioaren pisua somatzen da nagusiki.

Larramendiren aurreko gramatikagintzari buruzko atal hau amaitzeko, Etxeberri Sarakoaren gramatikazko ideien azterketa baten falta azpimarratu nahi nuke.

3.1.3. *Hiztegi-gintza*

Gramatikekin gertatu bezala, hiztegi-gintzaren esparruan ere Larramendik marcatzen du, nolabait, Errenazimentua deitu dudan aroaren muga. Hasierako lanetatik Lakarrak (1985a, 1985b) erakutsi du Larramendiren lanek izugarritzko aldaketa eragin zituela euskal literaturan; ondoko lanetan Larramendiren aurreko hiztegi-gintza miatu du, Mitxelenaren (1970) lana osatu nahian andoaindarraren iturri berriak kausitzeko asmoz; bereziki Martin Harrieten (1741) gramatikako hiztegiak anitz baliatu zituela frogatu du (Lakarra 1991, 1992, 1993, 1994a). Lakarraren doktorego-tesiak (1993) Larramendiren aurreko hiztegi guztien azterketa —egitura, tipologia, iturriak— eta zenbaiten edizioa eskaintzen dizkigu. Halaber, Larramendiren aurreko hiztegien sailkapena ematen du, bertan irizpide tipologikoa eta kronologikoa uztartzen direlarik:

- (a) Hitz zerrendak eta hiztegiñoak: Aimery Picaud (XII. m.), Arnold von Harff (XV. m.), Lucio Marineo Siculo (1533), Leizarraga (1571), Venturino (1572), Vulcanius (1597), Ibarçüen-Cachopín-en kronika (1600-1605), Oihenart (1638, 1657), euskara-islandiera hiztegiak (XVII. m.), Lhwyd (1707), Manier (1726).
- (b) Hizkuntz eskuliburuaren tradizioa: Voltaire (1620), Micoleta (1653), Urte (1712).
- (c) Galdutako hiztegiak: Etxeberri Ziburukoa, Bela, Bidegaray, Etxeberri Sarakoa, Oyanguren, Duhalde.
- (d) Gordetako hiztegiak: Landucci (1562), Pouvreau (1665 b.l.), Urte (1715).
- (a) *Hitz zerrendak eta hiztegiñoak:*

Euskal Herrira etorritako bidaiari batzuk dira lehen euskal hitz zerrendak egin zituztenak: Aimery Picaud XII. mendean, Arnold von Harff XV. ean eta Marineo Siculo XVI. ean, esate baterako. Hiru zerrenda hauek Mitxelenak (1964) argitaratu eta iruzkindu zituen. Beste hiztegiño batzuk literatur lanen barruan aurkitzen ditugu: Leizarragak *Testamentu Berriari* erantsiak, edo Oihenartek neurtzitetako hitz batzuen

azalpenez atondua. Bereziki aipagarria deritzet euskal arrantzaleen eta islandiarren artean sortu zen pidgineko hitz eta esaldiak biltzen dituzten zerrende; lehenbizi Deenek 1937an argitaratu zituen eta Gidor Bilbaok kaleratu ditu berriz, azterketa osagarri batzuk lagun (ik. Bakker *et al.* 1991).

(b) *Hizkuntz eskuliburuen tradizioa:*

Autore hauetaz gorago aritu naizelarik, diodan orain Micoletaren eskuizkribuak edizio bi izan zituela XIX. mende bukaeran eta beste berriago bat Angel Zelaietak 1988an prestatua eta 1995ean berrargitaratua. Voltoireren liburuak, aldiz, argitalpen askotxo ezagutu zituen XVII. mendean bertan, nahiz eta laburtuak eta oso aldatuak izan. Lakarrak Urteren gramatikako hiztegiak argitaratu ditu (1994c) eta laster Voltoireren lehen edizio moderno osoa (1997-98) emango du.

(c) *Galdutako hiztegiak:* Joanes Etxeberri Ziburukoaren hiztegiaren berri dakigu Povvreaux berean erabili zuelako (*E* laburduraz adierazia) eta Oihenartek *L'art poétique*-n aipatu zuelako. Jacques de Belaren kasuan, gramatikaz den bezala, ez dugu hiztegiaren arrastorik. Bidegarayren hiztegiak ere Nafarroako Gorteen aktei esker dakigu. Melchor Oyangurennek berak esaten digu tagalo-gaztelera-euskara hiztegia idatzi zuela. Duhalde jesuitaren hiztegiak P. Delattre-k (1949-56: 1.478) emandako oharra ditugu (ik. Lakarra 1992: 282): Bordelen bibliotekari zelarik, hiru liburukitako hiztegia burutzen ari zela, XVIII. mendekoa zela eta, Bordelen xerkatu arren, aurkitu ez duela. Halaber, Humboldttek hiztegiaren berri izan zuen, nahiz eta ez zuen eskuartean izan. Esaten digu, orobat, hiru liburukitako eskuizkribua zela eta letramolde irakurgaitzekoa oso (Humboldt [*ca.* 1810-1814]: 143). Haatik, Larramendiren aurreko hiztegia denentz jakite aldera, datu kontrajarriak ditugu: Humboldttek Duhalde 1743an hil zela dioskularik, Delattre-k 1762an Bordelen eri bizi zela baieztatzen du.

Etxeberri Sarakoak (1668?-1749) hiztegi laukoitza ondu zuen (euskara-gaztelera-frantsesa-latina); Larramendik berea egiteko eskuartean izan zuela diosku hitzaurrean. Bada XVIII. mendeko beste hiztegi laukoitz bat, Sbarbi-Urquijo izenarekin ezagutzen dena eta zenbaitek pentsatu dute Etxeberriren galdua zela. Ordea, gaur egungo iritzi zabalduna da Etxeberriren hiztegiaren birmoldaketa bat dela, moldatzaileak —Etxeberrik berak edo beste norbaitek— Larramendiren hiztegiko hitzak sartu zituelarik (eztabaidaren laburpenerako, ik. Lakarra 1992: 293-296).

(d) *Gordetako hiztegiak:* Niccolao Landucci-rena (1562) da tamaina handiko lehen euskal hiztegia. Arabako euskara jaso zuen eta, itxura osoz, hiru laguntzaile izan zituen (A, B, C hizkiez ezagunak). Zuazok (1989) erakutsi duenez, Arabako euskararen barneko azpieuskalkiak ere islatzen dira. Agud-ek eta Mitxelena 1958an lehen aldiz argitaratu bazuten ere, ez zen ezegun. Larramendik eta Azkuek ezagutu eta arbuiatu egin zuten, erdarakadaz beterik zegoelako; hala ere, Larramendik hitz batzuk jaso zituen *Hiztegi Hirukoitzaren* eranskinean, Azkuek, zeharka, berean sartu zituenak (Mitxelena 1970).

Povvreauren euskara-frantses hiztegiak oraindik argitaragabe dirau. Eskuizkribua Parisko Biblioteka Nazionalean dago, bi kopia desberdinetan (A, B). Bada hirugarren kopia laburrago bat (C), euskara-frantses-latin-gaztelera, Gidor Bilbaok (1992) argitaratua. Mari Jose Kerejeta bere doktorego tesia egiten ari da Povvreauren hiztegia-

ri buruz, baina aurreko lan batean (1991) jada Oihenartek Pouvreauri bidalitako ohar-
 rarak eta Pouvreauk erabilitako laburdurak (*H bereziki*) aztertu zituen. Izan ere, Pou-
 vreauk euskal idazleek —Axular, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa, Harizmendi eta
 Haranburuk— erabilitako hitzak sartu zituen, batzuetan adibidez horniturik. Bestal-
 de, askotan atzizkiez baliatzen da hitz berriak sortzeko. Seguru da hitz gehienak ez
 zituela testuetan aurkitu; aitzitik, ondo ezagutzen zuen hizkuntzaren ahalmenaz baliat-
 u zen. Hau garai bateko Europako hiztegi-gintzaren ezaugarria bide da, Lakarrak
 (1993, 1995, 1996) erakutsi duen bezala. Esanguratsua da zentzu horretan hiztegia-
 ren antolakuntza: ez zaio erabateko ordena alfabetikoari jarraitzen; interesgarriena
 da oinarritzko hitza agertzen dela eta haren ondo-ondoan hitz horretatik sortzen diren
 eratorriak (antolakuntza hau Maurice Harrieten hiztegi eskuizkribatuan eta honen
 zordun zuzena den Lhanderenean [1926-38] ere aurkituko dugu). Pouvreurena ez da,
 Mitxelenak (1961) uste izan zuen bezala, “autoritateen” hiztegia; Pouvreau sortzaile
 azaltzen zaigu, biltzaile bainoago.

Urteren latin-euskara hiztegia (1715) Urkizuk argitaratu du, bai eta euskara-fran-
 tses-gaztelera-latina moldera berregituratu eta osatu ere (Urkizu 1989). Urkizuk,
 lehenago Mitxelenak (1961) bezalatsu, uste du Urte Donibane-Lohizuneko eta ingu-
 ruko hizkeretako hitzak biltzera —hango “hitz kutxa” jator eta herrikoia ematera—
 mugatu zela (ik., esaterako, Urkizu 1989: 109, 134). Lakarrak (1993, 1994b, 1996),
 aldiz, hitz eratorri eta elkartuen maiztasun handia ikusirik, Pouvreuren kasuan ikusi
 dugun bezalaxe, horietariko hitz asko Urtek berak sortu zituela diosku; eta ez guz-
 tiak oso modu “jatorrean” eratuak, bidenabar esanik.

3.2. XVIII. mendea: Larramendiren garaia

3.2.1. *Larramendiren kultur proiektua eta hiztegia*

XVIII. mendean Larramendiren “iraultza” dugu euskalaritzaren gertakari nagusi.
 Gorago (§2.) esan bezala, Larramendiren garrantziaz jabetzeak markatzen du, nire
 ustez, euskalaritzaren historiari buruzko ikerketen aro berria. Gauzak horrela, egoki
 deritzot hurrengo bost puntuetan Larramendiren buruzko aurreko ikuspegia laburki
 aurkeztu eta hurbilketa berriaren ikuspuntuarekin kontrajartzeari (ik., besteak beste,
 Lakarra 1985a eta Gómez 1991a). Puntu bakoitzeko lehen paragrafoan aurreko iri-
 tzia azaltzen da; bigarrenean berria:

(a) Bere lana teoriko eta apologetiko hutsa da, kanpotarrei zuzendua, berauei eus-
 kararen antzinasuna, perfektzioa eta aberastasuna frogatzeko asmoz egina.

Honen aurrean hurbilketa berriak Larramendik kultur proiektu bati ekin ziola
 azpimarratzen du; alegia, Larramendik euskara kultur hizkuntza bihurtu nahi zuen.
 Horretarako, apologia, gramatika eta hiztegia idaztea ezinbesteko urratsak zituen.
 Euskararen apologia idaztea aurrepauso bat zen hizkuntzaren duintasuna frogatzeko:
 hizkuntzaren antzinasuna frogatu behar zuen (noblezia); euskara gramatika-araue-
 tara molda zitekeela frogatu behar zuen (perfektzioa), eta, azkenik, edozein gairi
 buruz aritzeko lain hitz-altxorra bazuela frogatu behar zuen (abertasuna). Europa
 guztian aurkitzen ditugu honelako saioak eta gehienetan Larramendik jarraitutako
 ordena berbera errepikatzen da: apologia-gramatika-hiztegia.

(b) Hiztegia erabili zuen gaztelera-euskara ordenak (Espainiako Akademiaren *Diccionario de Autoridades* artean argitaratu berriari oinarritua) hainbat hitz berri eta etimologia barregarri asmatzera behartu zuen, gaztelera hitz bakoitzari bere euskal ordaina emateko; berak, aldiz, hiru hitz baino ez zituela asmatu aitortu zuen (*godaria* 'txokolatea', *surratsa* 'tabako-hautsa' eta *sutumpa* 'kainoia').

Larramendik nahitaezkoa zuen ordena hori erabiltzea, euskara behar zituen hitz tekniko guztiez (*voces facultativas*) hornituko bazuen. Larramendik sartu zituen hitz berriak, hain zuzen ere, horrelako hitz teknikoak dira, zientzia, teknika eta arteetan beharrezkoak direnak eta euskarari faltatzen zirenak, peitu zirenak.

(c) Euskal hitzetan ez zuen euskalkien erreferentziarik eman, gero Azkuek egingo zuen moduan.

Ez zuen hala jokatu, helburuak desberdinak zirelako, hain zuzen. Azkuek euskarari dagoen hitz oro justifikatu nahi du; Larramendik, aldiz, euskarari hitz berriak eman nahi dizkio, aberastu egin nahi du eta horretarako bide bat euskaldun guztiek euskalki guztietako hitzak erabiltzea da, bereziki beren euskalkian kontzeptu bati dagokion euskal hitz jatorria ez dagoenean eta beste euskalki batean aurkitzen denean —eta azpimarratu behar da garbizaletasun mota hau ez zela berria euskal hiztegiileen artean, Lakarrak (1993, 1994b) erakutsi duenez—.

(d) Gainera, berak ere euskaraz idaztean ez zituen asmatutako hitz berriak erabiltzen.

Bai erabili zituen, behar zituen neurrian baina, ondoko idazleek bezalaxe: gaiak hala eskatzen zuen bakoitzean.

(e) Larramendi garbizaletasunaren aitzindaria izan zen. Haren jarrerak Hegoaldeko literaturan joera teoriko (gaztelera idatzia eta apologetikoa) eta garbizale bat abiarazi zuen, Iparraldeko literatura praktikoa (euskaraz) eta herrikoia goaren aldean.

Garbizalea izan zen, ezin ukatu, baina ez geroago Arana-Goiri izango zen zentzu berean. Larramendik euskarari sustraiturik dauden latinetik eta erromantzetikoa maileguak onartu zituen. Arana-Goirik, aldiz, inguruko hizkuntzen arrasto guztiak euskaratik ezabatu nahi izan zituen. Bestalde, Larramendiren hiztegiko hitzek eta gramatikako moldeek euskal literaturaren berrikuntza sakona ekarri zuten, eta ez Hegoaldean soilik (ik. Sarasola 1986). Izan ere, Larramendik euskal literaturari utzi zion emaitza garrantzitsuena euskal idazle izatearen kontzientzia izan zen. Aurrerantzean, idazleek hizkuntzarekiko ardura berezia (bai gramatikan, bai hiztegia) jarriko dute eta honexek markatzen du, hain zuzen, Larramendiren aurreko eta ondoko euskal literaturaren arteko aldea. Horrela, literatur gipuzkeraren sorrera zuzenki eragin zuen, baita zeharka literatur bizkaierarena ere. Larramendiren itzalak luze iraun zuen euskalaritzan eta euskal literaturan, XIX. mendearen hondarretan Arana-Goiriren nazionalismoak haren lekua hartu zuen arte.

Nolanahi ere den, gogorarazi behar da Larramendirena ez zela euskara kultur hizkuntza bilakatzeko lehen proiektua izan. Lehenagokoak ditugu Bidegarayrena eta Etxeberri Sarakoarena. Baina Larramendiren proiektua izan zen euretari laguntza eta arrakasta lortu zituen bakarra.

3.2.2. *Larramendi apologilari*

Larramendiren apologi lana —*De la antigüedad y universalidad del bascuenzen* (1728) eta *Hiztegi Hirukoitzaren* (1745) hitzaurrean batik bat islatzen direnak— Tovarrek (1980) laburtu du. Euskararen apologiaz ari delarik, Larramendi ideia tradizionalen jarraitzaile hutsa azaltzen bide zaigu, hau da, Penintsularen Antzinateko hizkuntz batasunaren eta kantabrismoaren aldeko. Larramendiren ideiak funtsean ondo biltzen baditu ere, ikusi dugun bezala andoaindarraren azken helburuei dago-kienez Tovarren lanak berrikuseta bat behar luke.

3.2.3. *Larramendiren gramatikagintza*

Gramatikagintzaz den bezainbatean, Larramendiren eredu posibleak aurkeztu dira eta euskal gramatika bat egiterakoan eredu greko-latindarrari atxikitzeak Larramendiri sortarazi zizkion egokitasun eta desegokitasunak azpimarratu (Gómez 1991b). Izan ere, oso gutxitan agertzen zaigu Larramendi eredu klasikoaren gainetik, euskal gramatikaren alderdi bat beregain azaltzeko; ostera, gehienetan ereduarekiko atxikimendu itsua dela-eta euskal gramatikaren zenbait ezaugarri era desegoki batean emango ditu (edo ez ditu emango).

Ildo honetatik Oyharçabalek (1993) Oihenarten eta Larramendiren gramatika-lanen arteko konparaketa aberasgarria burutu du. Larramendik bere *Artean* askoz datu gehiago sartzen baditu ere, Oihenarten analisiak zorrotzagoak dira eta eredu klasikoarekiko askeagoak.

3.3. XIX. mendea: lehen eztanda

3.3.1. *Euskalaritza atzerrira*

XVIII. mendearen bukaera eta XIX.ekoaren hasiera bitartekoa euskal kulturaren berebiziko garaitzat jo zuen Gáratek (1936). Hala izan edo ez izan, aski garbi dago orduantxe hasi zirela atzerriko ikerlariak euskarari buruz arduratzen, aurreragoko aipamen zenbait baziren ere (Urkizu 1986). Hervás eta Humboldt dira interes hau erakusten duten pertsonaia nagusiak. Nahiko egile serio eta kritikoak izan arren, euskararekin topo egin zutenean nolabaiteko lilurak lausotu bide zituen eta gehiegi fidatu ziren euskal informatzaileez: Larramendi Hervásen kasuan (Tovar 1986 [1980]); Mogel eta, bereziki, Astarloa Humboldten kasuan (Mitxelena 1973).

Nolanahi ere den, Humboldten euskarari buruzko lanen ikerketa sakonak prestaketan dagoen prusiarraren lan guztien edizio berriaren zain geratu behar du (Hurch, Kerejeta & Vollmann (arg.) prestatzen), material berri askotxo —eta ezagun zirenen edizio oso eta zuzenak— agindu baitzaizkigu. Bien bitartean, euskal gramatikaren puntu batzuei buruzko iritzi eta analisiak aztertu dira (Gómez 1996), Humboldtek jorratu zituen beste arloen gaineko lanak biltzen dituen liburu baten barruan. Bestalde, Hervás eta Humboldten obrak mundu zabaleko hainbat hizkuntzari buruzko informazioa luzatu zien bertako euskalariei. Batik bat —baina ez soilik— Astarloaren lanetan nabarmentzen da datu horien erabilera.

3.3.2. *Astarloa*

Larramendiren ondoren, badirudi Astarloa izan dela euskalarien “zerrenda beltzetik” atera nahi izan den hurrengoa. Horretarako lehen urratsak Lakak (1989) eman ditu; Lakak Astarloaren hizkuntz filosofo irudia nabarmentzen du eta hizkuntzaren jatorriari buruzko haren ideiak, bereziki hizkuntz ahalmenari buruzkoak, egungo gramatika sortzailearen begietatik aurkezten dizkigu.

Aldi berean, Alberdik (1989a) euskal gramatika zaharren deklinabideari buruzko azterketei so eginik, Astarloaren ekarpena arreta bereziz aztertzen du, eta aurreneko aldiz, nik dakidala bederen, durangarraren eredu greko-latindarrarekiko haustura azpimarkatzen du. Orobat, Frantziako razionalistekin lotzen du; baina uste dut tronpatzen dela, orduko joeren artean hautatzerakoan, Du Marsais eta Beauzée entziklopedistekin parekatzen baitu, Court de Gébelin bezalako sentsualistekin bainoago.

Berriki, nik neuk ekin diot azken eraginbide hau aztertzeari (Gómez 1999), Astarloaren hizkuntz ideien oinarriak eta, bereziki, aditz teoriarekikoak Frantziako enpiristekin (edo, nahiago bada, sentsualistekin) alderatuz: De Broses eta oraintsu aipatu Court de Gébelin izan litezke erreferentziarik gertuenak. Astarloak gizakien lehen hizkuntza euskara izan zela frogatu nahi izan zuen; alabaina frogabide gisa erabili zituen metodoa eta oinarriak dira, ene iritziz, interesgarriagoak, helburua bera baino. Bestalde, saio horretan Astarloak erakusten dituen sistematikotasunak eta sakontasunak euskal morfologiaren ezagutzan aurrerapauso handiak ekarri zituela nabarmendu nahi nuke; esate baterako, euskal adizkien morfema-zatiketa berak abiatu zuen. Guztiarekin ere, Frantziatik zetorren gramatika orokor eta filosofikoaren itzalak ez zituen gure artean Astarloaren lanak soilik estali. Darrigol (1827) eta d’Abbadie eta Chaho (1836) dira beharbada beste adibide garbi batzuk.

3.3.3. *Euskararen irakasliburuak eta gramatika deskribatzaileak*

XIX. mendeak euskararen irakasliburu eta gramatika didaktikoen egundoko gorakada ikusi zuen, XVII.ean abiatu zen tradizioari jarraiki. Hainbat eta hainbat dira, zein luze zein labur, Euskal Herrian edo atzerrian argitaraturik, euskararen deskribapen, arau, paradigma, hiztegiño eta adibideak eskaintzen dituzten lanak, euskararen ikaskuntzan laguntzea edota euskararen deskribapen soila ematea helburu dutenak: Añibarro [ca. 1820], Lécuse (1826), Hiriart (1840), Iturriaga (1841), Zavala (1848), Archu (1852, 1868), Lardizabal (1856), Inchauspe (1858), Fabre (1862, 1873), Eguren (1868, 1876), Gèze (1873), Jauregui (1883), Campi3n (1884), Ithurry (1895), Epalza (1896), Huici (1899), etab.

Zerrenda osoa aurkeztea luzeegi gertatuko litzaziguke, baina bat edo beste nabarmendu behar bada, Astigarragarena honetara nahi nuke. Luis Astigarragaren lana, gaurko euskalari askori erabat ezezagun bazaio ere, 1825eko lehen ediziotik ezagutzen dudana azkena den 1935ekorarte, 40 bat argitalpen izan zituen. Bestalde, lan hau interesgarria da Larramendiren eraginak noiz arte iraun zuen eta Arana-Goirirena noiz gailendu zitzaion miatzeko. EHUko Euskal Filologiako ikasle batzuk (Alonso & Bernal 1997) zenbait edizioaren arteko erkaketa burutu dute eta bakoitzean erabiltzen den hiztegian —hiztegi teknikoan batez ere— bi eraginbide desberdinen aztarnak aurkitu eta aztertu dituzte. Bitxia bada ere, ezer gutxi dakigu Astigarragaren bizi-

tzaz. Lehenbiziko argitalpenaren izenburuan “miembro de la Sociedad de Instrucción elemental de París” zela agertzen da. Bidenabar, 1920tik aurrera izenburuek Euskaltzaindiaren ortografiari atxiki zaiola aipatzen dute.

3.3.4. *Hizkuntz eztabaidak*

XIX. menderarte ez da Europan hizkuntzalaritza modernoa sortuko, Humboldt delarik aitzindarietariko bat, eta mendearen bigarren erdian sartuko dira ideia eta metodo berriak Euskal Herrian zenbait hizkuntzalari atzerritarren eskutik: Bonaparte Printzea, Vinson, van Eys, besteak beste. XIX. mende honetan gramatika konparatzailea —maiz tipologiarekin nahastua— edo dialektologia bezalako arloek lehen urratsak egin zituzten euskalaritzan. Bestalde, eusko-iberismoaren teoriak behera egin ahala, euskararen jatorriari buruzko galderak berriz ere aurkitu zuen axola handiko lekua, garaiko ildoetan barrena abiatu euskara hizkuntza eta hizkuntz familia anitzekin konparatu baitzen. Lehenengo belaunaldi atzerritarrekoen artean eztabaida luze eta gogorrak egon ziren, beraien fruitu izan zelarik 70 eta 80etako hamarkadetako bibliografi ekoizpen itzela.

Granja Pascual-ek (1986) Vinsonen eta Campionen arteko eztabaida sonatua jaso du: euskara gizarte eta bizimodu berrietarako egokia zenentz izan zuten hizpide. Nik (Gómez 1989) bereziki Bonaparte, Luchaire, van Eys eta Vinsonen arteko hizkuntz eztabaidetan erabili ziren gaiak aztertu ditut: lehenbizi, gramatika konparatzailearen eragina —batez ere Schleicher-en teoriak Vinsonengan izan zuten eragina— aztertu dut; bigarrenik, eztabaidetan parte hartu zuten autoreek hizkuntzalaritza berriari eta beronen metodoari buruz zituzten jarrera desberdinak bereizi ditut; hirugarrenik, autoreok euskararen eta mundu zabaleko beste hainbat hizkuntzaren artean proposatu zituzten erkaketak aipatu eta iruzkindu ditut; azkenik, eusko-iberismoaren arazoz, euskararen bizitzari buruzko iritziez eta euskalkien auziaz esan zituztenak jaso ditut.

3.4. XX. mendea: normalizaziorantz

3.4.1. *Euskalaritzaren atzerapena gainditu nahian*

Mende honen hasierako euskalaritzaren egoera —haren aurrerapenak, mugak eta eginkizunak— aski ongi seinalatu zuen Urquijok (1911, 1918); berrikiago, morfologiari dagokionez, Alberdik (1989b) aztertu du. Mende hasierako euskalarien artean bi talde nagusi bereiz daitezke:

- (a) Jarrera aprioristikoa dutenak.
- (b) Jarrera zientifikoa dutenak.

(a) *Jarrera aprioristikoa*: Euskara aztertzeke metodo aprioristiko eta logikazaleak baliatzen dituzte. Eskuarki autore hauek euskara ustezko lehengo egoerara bihurtzen saiatzen dira (aditz trinkoen paradigmak “berreskuratzeko” ahaleginen kasuan, esaterako; ik. orain Plazaola 1999). Jarrera honen abiapuntua Astarloaren irakurketa itsu batean, erregulartasun eta logikarako gehiegizko atxikimenduan bila daiteke. Talde honen fruitu nabarmenena Mitxelenak hiperbizkaiera deitu zuena izan zen. Honela definitu zuen Mitxelenak hiperbizkaiera:

algo es vizcaíno de lengua si y solamente si sólo aparece ahí y falta en las demás variedades de la lengua (de la cual se sigue suponiendo, sin embargo, que es dialecto el vizcaíno); si no se alcanza esa perfección extrema, siempre deseable, algo es vizcaíno en la medida en que tiene menos copartícipes o, en otras palabras, en la medida en que no es vasco común. (Mitzelena 1981: 300)

Hiperbizkaieraren historia da, bestalde, Lakaren (1986a) tesina bikainaren gaia, gero zenbait artikulutan zatika argitaratu zena (Laka 1986b, 1987a, b, c). Lakak erakusten du hiperbizkaieraren iturburuaz Azkue gaztearen *Euskal Izkindea* gramatikan (1891) eta bertan proposatutako aditz-sistema berrian dagoela. Halaber, Lakak frogatzen du *Izkindearen* iturri nagusia Astarloaren lana izan zela. Arana-Goirik Azkue-ren proposamena jaso zuen eta aranatarren eskolakoek bereziki —baina ez soilik— onartu, erabili eta hedatu egin zuten. Areago, aranatar zenbait (Arriandiaga, Etxaide edo Soloeta-Dima, kasu) bizkaierarekiko joera garbizalea euskara osora zabaltzen saiatuko ziren.

(b) *Jarrera zientifikoa* erakusten zutenen artean gehienak atzerritarrak ziren, Urquijok berak markatu zuenez: Schuchardt, Uhlenbeck, Saroihandy, Gavel,...; baina bertako batzuk ere baziren: Azkue heldua, Altube edo Urquijo bera. Hauek guztiak dira, hain zuzen, Urquijok bere *Revista Internacional de los Estudios Vascos* (RIEV) aldizkarian idazteko bilatzen zituenak, atzerritaren prestakuntza teorikoaren eta bertakoen euskararen ezagutza sakonaren elkarlanaren bitartez euskalaritzaren maila jasotzeko asmoz. Autore hauek dira, halaber, I. eta III. Eusko Ikaskuntzako Kongresuetan (Oñati 1918; Donostia 1923) parte hartu zutenen artean, Menéndez Pidal, Amado Alonso eta Navarro Tomás espainarrekina batera.

Mende hasiera honetako bi aztergai azpimarratu nahi nituzke: eusko-iberismoa eta pasibismoaren teoria.

- *Eusko-iberismoa*: Eusko-iberismoak tradizio luzea zuen, ikusi dugunez, *tubalismo* deiturapean lehen apologigileen lanetan bertan aurkitzen baitugu; XIX. mende hasieran Humboldt euskaldunak iberoen ondorengoak egiten zituen teoria berpiztu, jantzi zientifikoz hornitu eta Europan ezagutarazi zuen. XIX. mende bukaeratik —eta, neurri handi batean, Humboldt ospearen itzalean— Schuchardtek eta beste zenbaitetek iker-lerro honi ekin zioten berriro. 1925ean Gómez Morenok iberieraren irakurketa zuzena aurkitzean, urak aski baretu ziren; geroztik, Bähr-en tesiak eta, ondoren, Mitxelenaren eta Tovarren lanek euskararen eta iberieraren arteko erlazioak dakiguna (eta batez ere ez dakiguna) ondo zehaztu dute. Gaur egun, ostera ere ikusten ari gara euskara eta iberierari buruzko lan berrien uholde bat, baina horien iruzkinak lan honen neurrietatik at eramango gintuzke.

- *Pasibismoa*: Euskal aditza pasiboa zelako teoriaren historiaz Alberdi (1989b) eta Oyharçabal (1991) aritu dira bereziki. Teoria hau euskalaritzan sartu zutenak Müller (1885), Stempf (1890) eta Schuchardt (1893) izan ziren eta 1960 arte-edo nagusitu zen euskalaritzan —gogora bedi Sarasolaren lan batek (1977) oraindik pasibismoaren kontrako argudioak erakusteko beharra islatzen duela—. Ideia hau hizkuntza ergatiboaren egitura interpretatzeko modu bat zen, absolutibodun argumentuak beti subjektutzat hartzen zituena, eta hizkuntza kaukasikoei buruz aldarrikatu zen lehenbizikoz; egungo —edo atzoko— gramatika sortzailean haren antzeko proposamenak

ageri dira, Murasugirena (1992) kasu. Pasibismoak bi taldetan banatu zituen euskalariak: atzerritar gehienak eta bertakoren bat (Albert Léon, Urquijo) alde; euskaldunak eta atzerritarren bat (Vinson, esaterako) kontra, nahiz eta etxeko gehienak beldurrez-edo eztabaidatik kanpo geratu ziren (Oyharçabal, a.e.). Oyharçabalek (1991), orobat, pasibismoaren teoria eta XIX. mende hasieran Chahok euskalaritzan sartu zuen aditz bakarraren teoriaren arteko loturak aztertu ditu.

3.4.2. Gramatika dialektalak eta arauemaileak

Lehen mende erdi honetako gramatikak gehienbat euskalkien datuak biltzera eman ziren, batzuk jarrera arauemaile bati ere lotu zitzaizkiolarik. Ene iritziz, aipagarrienak hauek dira: Azkueren *Morfología Vasca* (1923-25), Gavel eta Lacomberen *Grammaire Basque* (I, 1929; II, 1937) eta Lafitteren izen berekoa (1944). Lehenak eta azkenak arrakasta eta eragin aparta izan bazuten ere, badirudi tartekoak ez zuela hain sona handirik lortu eta oraingoz euskalari askorentzat zeharo ezezagun da. Garai honetako gramatikagintzaz ez dut azterketarik ezagutzen, Alberdiren (1989b) artikuluz kanpo.

3.4.3. Hiztegi gintza

Hiztegi gintzari dagokionez, dudarik gabe, Azkueren *Diccionario vasco-español-francés* (1905-1906) da mende honetan eraginik handiena izan duena. Mitxelena (1970) hasi zen hiztegi honen iturriak miatzen eta ikerketa horretan jarraitu diote Lakarrak (1991, 1993) eta Urgellek (1991); ikus orain Urgellek (1997) Azkueren aurreko eta ondoko hiztegi gintzaz eskaintzen duen ikuspegi orokorra.

3.4.4. Azken hamarkadak

Espainiako Gerra Zibilak euskalaritzaren etena ekarri zuen Hegoaldean, hala nola II. Mundu Gerrak Iparraldean, azken hau leunagoa, antza denez, gerrako urteetan argitaratzen baitira, besteak beste, Lafonen doktorego-tesia (1944) eta goraxeago aipatu Lafitteren gramatika. Eta eten horietaz baliatuko naiz ni ere euskalaritzaren historiaren gainbegiratu honi amaiera emateko. Ondoren gertatutakoak hurbilegi ditugu eta, jakina, ez dira kasik ikertu. Salbuespenak badira, halere, Mitxelenaren omenez *Egan* aldizkariak kaleratu zuen ale bereziko artikulua batzuk eta Zuazoren azken urteetako euskalaritzaren ikuspegia (Zuazo 1990), esaterako.

Aipamenak

- Alberdi, Javier, 1989a, «Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiarako», *ASJU* 23: 2.411-434. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 67-90.
- _____, 1989b, «Euskararen morfologiako ikerketak (1900-1936)», *ASJU* 23: 3.769-796.
- Alonso, Idurre & Garbiñe Bernal, 1997, «*Diccionario Manual Bascongado*. Edizio ezberdinen konparaketa», UPV/EHUko eskuizkribu argitaragabea, Gasteiz.
- Bakker, Peter *et al.*, 1991, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, (*ASJU*-ren Gehigarriak, 23), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia (= *ASJU* 25: 2.315-467).
- Bilbao, Gidor, 1992, «Pouvreuren hiztegi laukoitza», *ASJU* 26: 2.341-389.

- Delattre, P., 1949-56, *Les établissements des jésuites en France depuis quatre siècles*, Institut Supérieur de Théologie, Enghien.
- Euskaltzaindia, 1994, *Oibenarten Laugarren Mendeurrena. Euskaltzaindiaren XII. biltzarra. Iker-8*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Gárate, Justo, 1933, *Guillermo de Humboldt. Estudios de sus trabajos sobre Vasconia*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- _____, 1936, *La época de Pablo Astarloa y Juan Antonio Moguel*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- Gómez, Ricardo, 1989, «Bonaparte printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* 23: 2.355-392. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 429-466.
- _____, 1991a, «El legado de Manuel Larramendi», *Ínsula* 534, 29-30.
- _____, 1991b, «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», *ASJU* 25: 3.783-796. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992, 193-205 eta Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 261-274.
- _____, 1996, «La aportación de W. von Humboldt a la gramática vasca», *RIEV* 41: 2.607-622. (=J. Agirreazkuenaga & J. Azurmendi (arg.), *W. von Humboldt: un puente entre dos pueblos. Hezkuntza, hizkuntza, Euskal Herria. Oñati*, 1995. Eusko Ikaskuntza, Oñati).
- _____, 1999, «El verbo en movimiento: una teoría sobre el verbo vasco de comienzos del XIX», in *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, 345-360, Arco/Libros, Madrid.
- _____ & Joseba A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, (ASJU-ren gehigarriak, 25), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia.
- Gorrochategui, Joaquín, 1985, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* 19: 2.571-594. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 1-24.
- Granja Pascual, José Javier, 1986, «Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX», *ASJU* 20: 1.217-235. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 475-493.
- Greene, John C., 1974, «The History of Science and the History of Linguistics», in Dell Hymes (arg.), *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, 487-501, Indiana Univ. Press, Bloomington, Indiana-Londres.
- Humboldt, Wilhelm von, [ca. 1810-1814], «Fuentes y medios auxiliares para el estudio de la lengua vasca», in Gárate 1933, 135-152.
- Hurch, Bernhard, M. Jose Kerejeta & Ralf Vollmann (arg.), prestatzen, *Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Sprachwissenschaft, Abt. 2: Baskisch und Romanisch*, Paderborn, Schoeningh.
- Juaristi, Jon, 1991, «La gnosis renacentista del euskera», in *Memoriae*, 117-160. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 129-172.
- _____, 1992, *Vestigios de Babel. Para una arqueología de los nacionalismos españoles*, Siglo XXI, Madrid.
- Kerejeta, M.ª Jose, 1991, «Oihenart Silvain Pouvreuren hiztegiaren», *ASJU* 25: 3.865-899. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 183-217.
- Knörr, Henrike & Koldo Zuazo (arg.), 1998, *Arabako euskararen lekukoak: ikerketak eta testuak - El euskara alavés: estudios y textos*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Laka, Itziar, 1986a, *Hiperbizkaieraren historia. Hastapenak*, UPV/EHUko tesina argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1986b, «Euskal Izkindeako aditza (Hiperbizkaieraren historiaz II)», *ASJU* 20: 3.705-754.
- _____, 1987a, «Bizkaiko Aldundiaren euskarazko katedra (Hiperbizkaieraren historiaz I)», *ASJU* 21: 2.409-424.
- _____, 1987b, «Sabino Arana Goiri eta Hiperbizkaiera (Hiperbizkaieraren historiaz III)», *ASJU* 21: 1.13-40.

- _____, 1987c, «Manuel Arriandiaga: berrazterketarako oinarriak (Hiperbizkaieraren historiaz IV)», *ASJU* 21: 3.727-753.
- _____, 1989, «Astarloaren hizkuntzalaritzaz», *ASJU* 23: 1.75-86. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 367-378.
- Lakarra, Joseba A., 1985a, «Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan», *ASJU* 19: 1.9-50.
- _____, 1985b, «Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez», *ASJU* 19: 2.439-452.
- _____, 1991, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in *Memoriae*, 217-258.
- _____, 1992a, (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala-Euskaltzaindia-Gipuzkoako Foru Aldundia-Eusko Jaurlaritzako Kultura Saila, Andoain.
- _____, 1992b, «Larramendirekin aurreko hiztegi-gintzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.), 279-312. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 275-311.
- _____, 1993, XVIII. mendeko hiztegi-gintzaren etorkiez, UPV/EHUko doktorego tesi argitaragabea, Gasteiz.
- _____, 1994a, «Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)», *ASJU* 28: 1.1-178. Berrarg. (*ASJU*-ren Gehigarriak, 18), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1995.
- _____, 1994b, «Euskal hiztegi-gintzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz», *ASJU* 28: 3.871-884.
- _____, 1994c, «Euskal hiztegi-gintzaren historiarako: III. Urteren Gramatikako hiztegia», *ASJU* 28: 3.885-914.
- _____, 1995, «Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz», *ASJU* 29: 1.3-52.
- _____, 1997, «Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai», *Uztaro* 19: 3-40.
- _____, 1997-98, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: 1. L'Interprect ou Traduction du françois, espagnol & basque», *ASJU*-n imprimategian.
- Mitxelena, Koldo, 1961, «Euskal itzegi-gilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* 6, 7-22. Berrarg. *SHLV*, I, 361-372.
- _____, 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madrid. Berrarg. (*ASJU*-ren Gehigarriak, 11), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia, 1989.
- _____, 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo. Azkueren hiztegiaren berrargitalpenean hitzaurre gisa ere emana: Euskaltzaindia, Bilbo, 1984.
- _____, 1973, «Gillaume de Humboldt et la langue basque», *Lingua e stile* 8, 107-125. Berrarg. *LH*, 126-142 eta in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 379-393.
- _____, 1980, «Mitología e ideología sobre la lengua vasca [Tovar 1980-ren iruzkina]», *Muga* 10, 122-128. Berrarg. *SHLV*, II, 920-926.
- _____, 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. *PT*, 35-55.
- Murasugi, Kumiko, 1992, *Crossing and Nested Paths: NP movement in accusative and ergative languages*, MIT Doctoral Dissertation, MITWPL, Cambridge, Mass.
- Oyharçabal, Beñat, 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* 23: 1.59-73. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 91-105.
- _____, 1991, «Note sur les antécédents romantiques de la théorie de la passivité du verbe dans les études euskariennes», *ASJU* 25: 3.965-975.
- _____, 1993, «Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle», *ASJU* 27: 1.265-284.
- Plazaola, Estepan, 1999, «Aranatarren eskolak trinkoa bultzatzeko egindako ahalegina». *LEHIA Working Papers* 1 (agertzeko).
- Sarasola, Ibon, 1977, «Sobre la bipartición inicial en el análisis en constituyentes inmediatos», *ASJU* 11. 49-90.

- _____, 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1.203-215. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 313-325.
- Tovar, Antonio, 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza Editorial, Madrid.
- _____, 1986 [1980], «Vasco e ibérico en Lorenzo Hervás y W. von Humboldt», in *El lingüista español Lorenzo Hervás. Estudio y selección de obras básicas Antonio Tovar. I. Catalogo delle lingue*, Madrid.
- Urgell, Blanka, 1991, «Axular eta Larramendi», *ASJU* 25: 3.901-928. Berrarg. in Lakarra (arg.) 1992, 221-246.
- _____, 1997, «Euskal lexikografiaren historiari buruzko ikerketak», *Koldo Mitxelena Kate-draren I. Bilzarra*, komunikazio argitaragabea. Gaztelerazko bertsioa ale honetan.
- Urkizu, Patri, 1986, «Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan», *ASJU* 20: 2.343-350. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 219-229.
- _____, 1990, *Pierre d'Urteren hiztegia*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.
- _____, 1991, *Introducción a la Filología Vasca*, UNED, Madrid.
- Urquijo, Julio de, 1911, «Les études basques: leur passé, leur état présent et leur avenir», *RIEV* 5. 560-580.
- _____, 1918, «Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca», in *I Congreso de Estudios Vascos*, 403-427, Eusko Ikaskuntza, Bilbo. Berrarg. *RIEV* 27 (1936), 199-232.
- Villasante, Luis, 1979 [1961], *Historia de la literatura vasca*, Ed. Franciscana, Oñati. 2ª edición revisada y completada.
- Zelaieta, Angel (arg.), 1988 [1653], «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo Breue de aprender la lengua vizcayna*», *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214. Berrarg. osatua *Rafael Mikoletaren era llaburra*, AEK, Bilbo, 1995.
- Zuazo, Koldo, 1989, «Arabako euskara», *ASJU* 23: 1.3-48. Berrarg. berritua in Knörr & Zuazo (arg.) 1998, 127-189.
- _____, 1990, «Euskalaritza 1960-1990», *Jakin* 61, 7-42.
- Zubiaur, José Ramón, 1989, «Garibai hizkuntzalari», *ASJU* 23: 1.49-58. Berrarg. in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 173-182.
- _____, 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.
- ZZEE, 1987, *K. Mitxelena. Gizona eta hizkuntza*, (=Egan 40: 3-6), RSBAP-Julio Urkixo Euskal Filologi Mintegia, Donostia.

Bibliografi eranskina. Lanean agertutako euskalari zaharren lanak

- d'Abbadie, Antoine Th. & Joseph Augustin Chaho, 1836, *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*, A. Bertrand, Paris.
- Agud, Manuel & Koldo Mitxelena (arg.), 1958, *Nicolao Landucci. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*, (*ASJU*-ren Gehigarriak, 3), Donostia. Berrarg. eta euskara-gaztelerara bihurtua in Knörr & Zuazo (arg.) 1998, 203-465.
- Alday, Jesús M^a (arg.), 1991, *Historia del nacionalismo vasco en sus documentos 4: Obra euzkérico-gramatical de Sabino de Arana y Goiri*, Eguzki, Bilbo.
- Altube, Seber, 1923, «Euskal-itz bafijak», in *III Congreso de Estudios Vascos*, 78-93, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- _____, 1929, *Erderismos*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 10. Berrarg. faksim. Bilbo, 1975.
- _____, 1932, *El acento vasco en la prosa y en el verso*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 13.
- _____, 1933, «La vida del euskera. Divulgación de los principios de la lingüística general aplicables a su defensa», *Euskera* 14.299-397. Separata: Editorial Vasca, Bilbo.

- _____, 1934, «Observaciones al tratado de Morfología Vasca, de R. María de Azkue», *Euskera* 15. 5-231. Separata: Gaubeka, Bermeo.
- _____, 1936, «Más sobre la vida del euskera. Bafiro euskeraren bizitzari buruz», *Euskera* 17, 1-192. Separata: Gaubeka, Bermeo. [Ez dago osorik. Gerra Zibilak galerazi zuten inprimaketa bukatzea.]
- Añibarro, Pedro Antonio, [XIX. m. hasiera], *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipúzcoa y Navarra*, L. Villasante (arg.), Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbo, 1963.
- _____, [ca. 1820], *Gramática Bascongada*, L. Villasante (arg.), *ASJU* 3, 3-169, eta *ASJU*-ren Gehigarriak, 6, Donostia, 1970.
- Arana-Goiri, Sabino, 1896, *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*, S. de Amorrortu, Bilbo.
- _____, 1901, «Análisis y reforma de la numeración euzkérica», *Euzkadi* 1, 189-221, 299-334. Berrarg., *Efemérides vascas*-ekin batera, LGEV, Bilbo, 1969.
- _____, 1910, *Deun-ixendegi euskotarra... Santoral vasco*, Bilbao marítimo y comercial, Bilbo.
- _____, 1912, «Clasificación del verbo bizkaino», *Euzkadi* 9. 3-18, 83-98, 161-178. Ez dago osorik. Berrarg. ia osoa eta Manuel de Arriandiagaren oharrak, *Euzkerea* 1931, 554-556, 574-578, 599-600, 617-619, 639-641, 732-734, 745-750, 765-767; 1932, 24-26. Arg. osoa in Arana-Goiri 1980, III, 2.324-2.358.
- _____, 1991 [1888 b.l.], «Estudio gramatical sobre el verbo bizkaino», in Alday 1991: 23-86. Lehen arg. "Aztertzailerén" [=M. Arriandiaga] arg. eta oharrak, *Euzkerea* 1931, 554-556, 574-578, 599-600, 617-619, 639-641, 732-734, 745-750, 765-767; 1932, 24-26.
- _____, 1980, *Obras completas de Arana-Goiri'tar Sabino*, Sendoa, Donostia, 1980, 3 lib. Lehen arg. Sabindiañ-Batza, Buenos Aires, 2 lib., 1965.
- Archu, Jean-Baptiste, 1868, *Bi mihiren gramatika*, Laserre, Baiona. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979. Lehen arg. *Uskara eta franzes Gramatika, uskalberrietaco haurrenizat eguina*, Foré eta Laserre, Baiona, 1852.
- Arriandiaga, Manuel, 1897, «Euskal-aditza Bizkai, Gipuzko, Lapurdi eta Zuberoko izkerantzetan garbiturikoa», eskuizkribua, Azkue Liburutegia, Bilbo. Itziar Lakaren arg., *ASJU* 21: 3.755-811, 1987.
- _____, 1915, «La reforma de la conjugación euzkérica. Estudio y ensayo», *Euzkadi* 12, 67-73, 99-106, 150-165, 305-313, 429-437.
- Astarloa, Pablo Pedro, 1803, *Apología de la lengua bascongada, ó ensayo crítico filosófico de su perfeccion y antigüedad sobre todas las que se conocen: en respuesta á los reparos propuestos en el Diccionario geográfico histórico de España, tomo segundo, palabra Nabarra*, G. Ortega, Madrid. Bigarren arg. P. Velasco, Bilbo, 1882. Lehenaren berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1983. Idem. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1993.
- _____, 1804, *Reflexiones filosóficas en defensa de la Apología de la lengua vascongada, ó Respuesta á la censura crítica del cura de Montuenga*, Cano, Madrid.
- _____, 1883 [ca. 1804-1806], *Discursos Filosóficos sobre la lengua primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*, P. Velasco, Bilbo. Berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1978.
- _____, [ca. 1801], «Plan de lenguas», ik. Gárate 1935, 1961.
- Astigarraga y Ugarte, Luis, 1825, *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de Gramática...*, I. Baroja, Donostia.
- _____, 1884, *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de Gramática para uso de la juventud de Vizcaya*, E. López, Tolosa.
- Azkue, Resurrección M.^a, 1891, *Euskal-Izkindea. Gramática euskara*, J. de Astuy, Bilbo.
- _____, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo-Paris. 2. arg. faksim. LGEV, Bilbo, 1969. 3. arg. Euskaltzaindia, Bilbo, 1984 [Mitzelena (1970)-ekin batera].

- _____, 1923-25, *Morfología vasca*, Euskaltzaindia, Bilbo. Lehen arg. *Euskera* 4-6. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1969, 3 lib.
- _____, 1930-31, *Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos*, Editorial Vasca, Bilbo. Lehen arg. *Euskera* 11, 282-297; 12.3-50.
- _____, 1935, *Evolución de la lengua vasca*, Gaubeka, Bermeo. Lehen arg. *Euskera* 16, 57-124.
- Bähr, Gerhard, 1934, «El vasco y el camítico», *RIEV* 25. 240-244.
- _____, 1935, «Los nombres de parentesco en vascuence», *Euskera* 16, 3-42. Berrarg. Idazteka, Bermeo, 1935.
- _____, 1948, «Baskisch und Iberisch», *EJ* 2, 3-20, 167-194, 381-455.
- Bela, Jacques de, [1667 b.l.], «Tablettes juridiques», Archives Departamentales des Pyrénées Atlantiques (MS IJ 62/2), Pabe.
- Bonaparte, Louis-Lucien, 1862, *Langue basque et langues finnoises*, Strangeways & Walden, Londres.
- _____, 1869, *Le verbe basque en tableaux*, Strangeways & Walden, Londres. Berrarg. faksim. in Bonaparte 1991: I, 175-442.
- _____, 1872, *Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tels qu'ils sont parlés à Aribe, à Jaurrieta et à Vidangoz*, J. Strangeways, Londres.
- _____, 1876, «Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque, accompagnées d'observations grammaticales et bibliographiques», *Revue de Philologie et d'Ethnographie* 2: 3. Separata: J. Strangeways, Londres, 1876.
- _____, 1877, «Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M. J. Vinson a accompagné l'Essai sur la langue basque par F. Ribáry», *Actes de la Société Philologique* 7: 2, 51-115. Separata: J. Strangeways, Londres, 1877.
- _____, 1991, *Opera omnia vasconice*, Euskaltzaindia, Bilbo. J. A. Arana Martijak prestatutako bilduma, 4 lib.
- Breva-Claramonte, Manuel & Ramón Sarmiento (arg.), 1991, *Lorenzo Hervás y Panduro: I. Vocabulario poligloto (1787). II. Saggio pratico delle lingue (1787)*, SGEL, Madrid.
- Campión, Arturo, 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, E. López, Tolosa. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1977, 2 lib.
- Chaho, Joseph Augustin, 1833, «De l'origine des euscariens ou basques», *Revue du Midi* 2, 141-158.
- _____, 1836, *Lettre à M. Xavier Raymond, sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*, A. Bertrand, Paris.
- _____, 1836, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-1835)*, A. Bertrand, Paris. Bigarren arg. P. Lespès, Baiona, 1865. M. de Anguiozar-en gazt. itz., *RIEV* 20, 105-127, 182-206, 350-377, 460-493 (1929); 21. 98-151, (1930) [berrarg. Auñamendi, Donostia, 1976]; J. Gáratere gazt. itz., Imp. Moderna, Bilbo, 1933; X. Mendiguren gazt. itz. eta X. Kintanaren hitz., Txertoa, Donostia, 1976.
- _____, 1847, *Histoire primitive des Euskariens-basques, langue, poésie, mœurs et caractère de ce peuple; introduction à son histoire ancienne et moderne*, Jaymebon, Baiona-Madrid.
- _____, 1857, *Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Académies française et espagnole*, P. Lespès, Baiona.
- [Darrigol, Jean-Pierre], [1827], *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*, Duhart-Fauvet, Baiona.
- Echaide, Ignacio, 1912, *Tratado de sintaxis del idioma euskaro*, J. Baroja e hijos, Donostia.
- _____, 1923, *El verbo vascongado. Estudio sintáctico y morfológico y desarrollo de las conjugaciones perifrástica, sintética, respetuosa y familiar*, "San Ignacio", Donostia.
- _____, 1931, *Tratado de la subfijación, prefijación y composición en el idioma euskaro. Segunda edición corregida y notablemente aumentada*, López Mendizabal, Tolosa. Lehen arg. Baroja, Donostia, 1911.

- _____, 1944, *Desarrollo de las conjugaciones euskaras. Perifrásticas y sintéticas. Respetuosas y familiares*, Gráfico-Editora, Donostia.
- Echave, Baltasar, 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*, H. Martínez, Mexiko. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1973.
- Eguren, Juan María de, 1867, *Método práctico para enseñar el castellano en las escuelas vascongadas*, Imprenta del Semanario, Gasteiz.
- _____, 1876, *Manual de la conversación para uso de los que visitan el País Vasco*, A. Baroja, Donostia. Berrarg. I. Baroja, Donostia, 1895.
- Epalza, Tomás José de, 1896, *El Euskera o el Bascuence en 120 lecciones*, La Propaganda, Bilbo.
- Etxeberri, Jean, [1712]. Ik. Kintana 1972 eta Urquijo 1907.
- Fabre, Marie Hyacinthe Louis, 1862, *Guide de la conversation français-basque*, Desplan, Baiona.
- _____, 1870, *Dictionnaire Français-Basque*, P. Cazals, Baiona.
- [_____] , 1873, *Guide élémentaire de la conversation français-basque (labourdin) précédé d'un abrégé de grammaire*, P. Cazals, Baiona. Bada beste arg. bat ...suivis d'une vocabulaire basque-français et français-basque, Lib. Centrale, Baiona, 1873.
- Flórez, Henrique, 1768, *La Cantabria. Disertacion sobre el sitio, y extension que tuvo en tiempo de los Romanos la region de los Cantabros, con noticia de las Regiones confinantes, y de varias Poblaciones antiguas*, A. Marin, Madril. Bigarren arg. L. de San Martín, Madrid, 1786. Lehenaren berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1996.
- Gárate, Justo, 1933, *Guillermo de Humboldt. Estudios de sus trabajos sobre Vasconia*, Junta de Cultura Vasca, Bilbo.
- _____, 1933-34, «Correcciones y adiciones a la 1ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mitbridates* sobre la Lengua Cantábrica ó Vasca por Guillermo de Humboldt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss», *RIEV* 24, 460-487; 25, 87-126.
- _____, 1935, «Extracto del Plan de Lenguas de Astarloa por Guillermo de Humboldt», *RIEV* 26, 94-121.
- _____, 1942, «Relato de Venturino en 1572», in *Viajeros extranjeros en Vasconia*, Buenos Aires.
- _____, 1961a, «Juicios y glosario vasco-latino de Buenaventura Vulcanius», *Euskera* 6, 239-245.
- _____, 1961b, «Pablo de Astarloa. Extracto humboldtiano de su *Plan de lenguas*», *Euskera* 6, 247-276.
- Garibay, Esteban, 1571, *Compendio Historial. Los Quarenta Libros*, Plontino, Amberes. Berrarg. faksim. G. Uña, Leioa, 1988.
- _____, 1854, *Memorias de Garibay*, (*Memorial Histórico Español*, VII. lib.), Academia de la Historia, Madrid.
- _____, Ik. Urkizu 1989.
- Gavel, Henri, 1920, *Éléments de phonétique basque*, Champion, Paris [= *RIEV* 12].
- _____, 1929, *Grammaire Basque. Tome I. Phonétique, Parties du discours autres que le Verbe*, Imp. du "Courrier", Baiona.
- _____, 1930, «Observations sur la passivité Basque», *RIEV* 21, 1-14.
- _____ & Georges Lacombe, 1937, *Grammaire Basque. Tome II. Premier fascicule. Le Verbe*, Imp. de la "Presse", Baiona.
- Gèze, Louis, 1873, *Éléments de grammaire basque, dialecte souletin, suivi d'un vocabulaire basque-français & français-basque*, Vve Lamoignon, Baiona. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- Harriet, Martin, 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*, Fauvet Alarguna eta J. Fauvet, Baiona. Gramatikako hiztegiak Laka-rrak (1994a) berrargitaratu ditu.

- Hervás, Lorenzo, 1784, *Catalogo delle lingue conosciute e notizia della loro affinitá, e diversitá*, (*Idea dell'Universo*, xvii), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Tovar 1987, 95 hh.
- _____, 1785, *Trattato dell'origine, formazione, meccanismo, ed armonia degl'idiomi*, (*Idea dell'Universo*, xviii), G. Biasini, Cesena.
- _____, 1787, *Saggio pratico delle lingue, con prolegomeni e una raccolta di orazioni dominicali in piú di trecento lingue e dialetti*, (*Idea dell'Universo*, xxi), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Brevia Claramonte & Sarmiento (arg.) 1991, 287-541.
- _____, 1787, *Vocabolario poliglotta, sopra piú CL lingue*, (*Idea dell'Universo*, xx), G. Biasini, Cesena. Berrarg. faksim. in Brevia Claramonte & Sarmiento (arg.) 1991, 39-286.
- _____, 1800-1805, *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas, y numeracion, division, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialectos*, Imprenta de la Administración del Real Arbitrio de Beneficencia, Madrid. Berrarg. faksim. eta Antonio Tovaren hitzaurrea, Atlas, Madril, 1979.
- Hiriart, A., 1840, *Introduction à la langue française et à la langue basque*, Vve Cluzeau, Baiona.
- Huici, Victoriano, 1899, *Manual de gramática bascongada*, Erice y García, Iruñea.
- Humboldt, Wilhelm von, [ca. 1801], «Extracto del Plan de Lenguas de Astarloa por Guillermo de Humboldt», ik. Gárate 1935, 1961b.
- _____, 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, Vossischen Buchhandlung, Berlin. Lehen arg. Mithridates-en iv. liburukian, 1816. Bada gazt. itz. Gárate (1933-34).
- _____, 1821, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*, F. Dümmler, Berlin. R. Ortega y Frías-en gazt. itz., J. Anllo, Madril, 1879; berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1996; T. de Aranzadiren gazt. itz. RIEV 25. 477-520, (1934); 26. 44-92, 499-552, (1935); separata: Donostia, 1935; F. Echebarriaren gazt. itz. eta A. Steiger-en hitzaurrea, Minotauro, Madril, 1959. L. Riveoren gazt. itz., Polifemo, Madril, 1990.
- _____, [ca. 1811-1814], «Análisis de la lengua vasca», in Gárate 1933, 179-197.
- _____, [ca. 1811-1814], «Gramática vasca», in Gárate 1933, 153-178.
- Inchauspe, Emmanuel Théodore, 1858, *Le verbe basque*, Lamaignère-B. Duprat, Baiona-Paris. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- Ithurry, Jean, 1895, *Grammaire basque, dialecte labourdin*, A. Lamaignère, Baiona. Bigarren arg. Foltzer, Baiona, 1920. Beronen berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979 eta Ediciones Vascas, Donostia, 1979.
- [Iturriaga, Pascual] A.P.I.P., 1841, *Arte de aprender á hablar la lengua castellana para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*, Hernani.
- Jaureguy, Francisco, 1850, *Gramera berria, ikasteco Eskualdunec mintzatzen Espainoles, dibiditua bi partetan: lebena ortographiaren gainian, eta bigarrena lenguyaren ikasteko erreski mintzatzen*, Imprenta Errepublicanoan, Buenos Aires. 2. arg. Lib. de Pablo Morta, Buenos Aires, 1860. 3. arg. J. Mariano Larsen-en hitzaurrearekin, Igon Hermanos, Buenos Aires, 1883.
- Kintana, Xabier (arg.), 1972, *Joannes Etxeberri Sarakoaren lan bautatuak*, Lur, Donostia.
- Lafitte, Pierre, 1967, «L'art poétique basque (Un inédit d'Arnaud d'Oyhénart)», *GH* 39, 195-234. Bada eusk. itz., *Hegats* 7, 34-57, (1992).
- Lafon, René, 1935, «Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins», in *Mélanges de littérature, d'histoire et de philologie offerts à Paul Laumonier*, 635-643, Droz, Paris. Berrarg. in Lafon 1999, 697-703.
- _____, 1937, «Tendance à la palatalisation de l'u dans les parlers basques du nord-est», *Revue de Linguistique Romane* 13, 73-82. Berrarg. in Lafon 1999, 85-93.
- _____, 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Delmas, Bordele. Berrarg. faksim. Elkar, Donostia, 1980.

- _____, 1947, «L'état actuel du problème des origines de la langue basque», *EJ* 1, 35-47, 151-163, 505-524.
- _____, 1952, *Etudes basques et caucasiennes*, (Acta Salmanticensia. Filosofía y Letras, v, 2), Universidad de Salamanca, Salamanca.
- _____, 1954, «Comportement syntaxique, structure et diathèse du verbe basque», *BSL* 50, 190-220. Berrarg. in Lafon 1999, 529-555.
- _____, 1955, «Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques», *Pirineos* 11, 109-133. Berrarg. in Lafon 1999, 707-726.
- _____, 1958, «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», in D. Catalán (arg.), *Miscelánea Homenaje a André Martinet*, II, 77-106, Biblioteca Filológica, La Laguna. Berrarg. in Lafon 1999, 113-133.
- _____, 1959a, «La lengua vasca», in *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, I, 67-100, Madrid.
- _____, 1959b, «Remarques sur la structure des formes verbales du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», *Via Domitia* 6, 134-148. Berrarg. in Lafon 1999, 353-366.
- _____, 1965, «Les deux génitifs du basque», *BSL* 60: 1. 131-159. Berrarg. in Lafon 1999, 173-197.
- _____, 1966, «La particule *bait* en basque: ses emplois morphologiques et syntactiques», *BSL* 61: 1. 217-248. Berrarg. in Lafon 1999, 667-693.
- _____, 1968, «L'impératif en Basque au XVIe siècle», *BSL* 63: 1. 110-140. Berrarg. in Lafon 1999, 431-457.
- _____, 1970-73, «Le suffixe *-ke*, *-te* dans la conjugaison basque», *BSL* 65: 1. 184-212; 67: 1. 239-265. Berrarg. in Lafon 1999, 505-528.
- _____, 1972, «Basque», in *Current Trends in Linguistics*, IX, 1.744-1.792, Mouton, The Hague. [Fr. bertsioa, Lafon 1973.]
- _____, 1973, «La langue basque», *BMB* 15, 57-120. [Lafon 1972-ren fr. bertsioa.] Berrarg. in Lafon 1999, 3-55.
- _____, 1975, «Sur la déclinaison dans le biscayen du XVIe siècle», *BSL* 70: 1. 275-290. Berrarg. in Lafon 1999, 219-232.
- _____, 1999, *Vasconiana. Iker-11*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Lakarra, Joseba A., 1987, «Lécluse-ren euskal gramatika. Euskalaritzaren historiako lanabesak (I)», *ASJU* 21: 3.813-916.
- ___ & Blanka Urgell, 1988, «Lécluseren hiztegia. Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)», *ASJU* 22: 1.99-211.
- Landucci, Nicolao, 1562. Ik. Agud & Mitxelena (arg.) 1958.
- Lardizabal, Francisco Ignacio de, 1856, *Gramática Vascongada*, I. R. Baroja, Donostia.
- Larramendi, Manuel, 1728, *De la antigüedad y universalidad del bascuense en España: De sus perfecciones, y ventajas sobre otras muchas lenguas. Demonstracion previa al arte, que se dará a luz desta lengua*, E. García de Honorato, Salamanca. Bada beste arg. bar: A. J. Villagordo, Salamanca. Berrarg. faksim. Ediciones Vascas, Donostia, 1978.
- _____, 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, A. J. Villagordo, Salamanca. Bigarren arg. P. Zuaza, Donostia, 1853. Lehenaren berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1979.
- _____, 1736, *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabria*, J. de Zúñiga, Madril. Berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco, Bilbo, 1985.
- _____, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuense, y latin*, B. Riesgo y Montero, Donostia. Bigarren arg. P. de Zuazua, Donostia, 1853. Lehenaren berrarg. faksim. Txertoa, Donostia, 1984.
- _____, [ca. 1754], *Corografía de Guipúzcoa*, F. Fitaren arg., *La verdadera ciencia española* XIX, Bartzelona, 1882. J. I. Tellechea Idígorasen arg., Sdad. Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1969.

- _____, 1969, «Diccionario vasco-castellano», *Euskera* 12, 139-300. P. Altunaren arg.
- Lécluse, Fleury, 1826, *Manuel de la langue basque*, J. M. Douladoure-L. M. Cluzeau, Tolosa-Baiona. Bigarren arg. P. Cazals, Baiona, 1874. Lehenaren berrarg. in Lakarra 1987 eta Lakarra & Urgell 1988.
- Leizarraga, Ioannes, 1571, *Jesus Christ gure launaren Testamentu Berria*, P. Hautin, Arroxela. Berrarg. faksim. K. J. Trübner, Estrasburgo, 1900 [*Kalendrerera, ABC, edo Christinoen instructionea*, H. Schuchardt eta Th. Linschmann-en hitzaurrea eta «Über die Einrichtung des Neudrucks, insbesondere über die Druckfehler und Varianten bei Leizarraga» barne dituela.] Beronen berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1990 [Schuchardt eta Linschmann-en testuen gazt. itz., I. Ruiz Arzalluz eta J. M. Vélez Latorrek egina, eta aurkibi-deak barne dituela].
- Léon, Albert, 1911, «Quelques réflexions sur le verbe simple dans la conjugaison basque», *RIEV* 5, 472-493.
- Lhande, Pierre, 1926-38, *Dictionnaire basque-français*, G. Beauchesne, Paris.
- Lhwyd, Edward, 1707 [1703], «Appendix voces aliquot quotidianis & Maxime antiqui usus plerisque Europae linguis completans», in *Archeologia Brinannica*, 290-298, Theater, Oxford. Berrarg. in Patri Urkizu, 1983, «Edward Lhwyd-en hiztegi poliglota (1703)», *Euskera* 20, 387-401.
- Luchaire, Achille, 1877, *Les origines linguistiques de l'Aquitaine*, Véronèse, Pabe. Jatorrizko testua latinezkoa zen: *De lingua Aquitanica*, Hachette et Cie, Paris, 1877.
- _____, 1879, *Etude sur les idiomes pyrénéens de la région française*, Maisonneuve & Cie, Paris. Berrarg. faksim. Slatkine Reprints, Genève, 1973.
- Merula, Paullus, 1605, *Cosmographiae generalis libri tres...*, Plantin, Amsterdam. Zatika berrarg. in *RLPhC* 28, 264-268.
- Micoleta, Rafael, [1653], «Modo breue de aprender la lengua bizcayna», British Museum (Harl. 6314), Londres. Lehen arg. Fidel Fita (arg.), V. Dorca, Girona, 1880. 2. arg. Edward Spencer Dodgson (arg.), F. de P. Díaz, Sevilla, 1897. Orobat Angel Zelaieta (arg.), *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214 (1988); berrarg. AEK, Bilbo, 1995.
- Mitxelena, Koldo, 1953, *Apellidos Vascos*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia. 3. arg. 1973; berrarg. Txertoa, Donostia, 1989.
- _____, 1961, *Fonética histórica vasca*, (ASJU-ren Gehigarriak, 4), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia. Bigarren arg. zuzendu eta osatua, 1977. Berrarg. 1985, 1990.
- _____, 1963, *Lenguas y protolenguas*, Univ. de Salamanca, Salamanca. Berrarg. 1986; berrarg. (ASJU-ren Gehigarriak, 20), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 1990. Ing. itz. EHU, Gasteiz, 1997.
- _____, 1964, *Textos Arcaicos Vascos*, Minotauro, Madril. Berrarg. (ASJU-ren Gehigarriak, 11), Gipuzkoako Foru Aldundia-EHU, Donostia, 1989.
- _____, 1977, *La lengua vasca*, L. Zugaza, Bilbo.
- _____, 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madrid.
- _____, 1987, *Palabras y textos*, UPV/EHU, Bilbo.
- _____, 1988, *Euskal Idazlan Guztiak*, Euskal Editoreen Elkarte, Donostia, 9 lib.
- _____, 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, (ASJU-ren Gehigarriak, 10), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 2 lib.
- Mogel, Juan Antonio, 1801, *Nomenclatura de las voces guipuzcoanas, sus correspondientes vizcaínas y castellanas, para que se puedan entender en ambos dialectos*, Larumbe, Gasteiz. Berrarg. in Luis Villasante, 1964, «Texto de dos impresos sumamente raros de Juan Antonio Moguel», *BAP* 20, 63-69.
- _____, 1854, «Cartas y Disertaciones sobre la Lengua Vascongada», *Memorial Histórico Español* 7. 661-754. Separata: J. Rodríguez, Madril, 1854. Bada beronen berrarg. faksim. Librerías "París-Valencia", Valentzia, 1995. Bigarren arg. Euscalduna, Bilbo, 1870.

- _____, 1935-1937 [ca. 1800], «La historia y geografía de España ilustradas por el idioma vascuence», *Euskera* 16, 187-354; 18, 3-64. Justo Gáratearen arg. Separata: Gaubeka, Bermeo, 1936-37, 2 lib. Berrarg. *LGEV*, XI, 349-519, Bilbo, 1976.
- Moret, Joseph, 1665, *Investigaciones históricas de las antigüedades del Reyno de Navarra*, Iruña.
- Müller, Friedrich, 1885, «Ueber die Sprache der Basken», *Grudiss der Sprachwissenschaft* III, 2: 1.1-48.
- Oihenart, Arnauld, 1638, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, S. Cramoisy, Paris. Bigarren arg. gehitua, 1656. J. Gorosterratzuren 2. arg.-aren gazt. itz., *RIEV* 17 (1926); 18 (1927); 19 (1928). Berrarg. faksim., Gorosterratzuren itz. osatua eta R. Ciérvideren sarrera, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz, 1992.
- _____, 1657, *Les proverbes basques recueillis par le sr. d'Oihenart plus les poésies basques du mesme auteur*, Paris. Berrarg. berrikusi eta zuzendua, frantsesezko itzulpenarekin, P. Faye, Bordele, 1847. Berrarg. faksim. *RIEV* 26, 201-212 (1935). Berrarg. frants. eta gazt. itzulpenekin, J. Baptiste Orpustan (arg.), Izpegi, Baigorri, 1992. Berrarg., A. Irigoyen (arg.), in *Oihenarten Laugarren Mendeurrena*. *Iker*-8, 227-271, Euskaltzaindia, Bilbo, 1994.
- _____, Ik. Lafitte 1967.
- Oyanguren, Melchor, 1738, *Arte de la lengua japona, dividido en quatro libros según el arte de Nebrija*, J. B. de Hogal, Mexiko.
- _____, 1742, *Tagalysmo elucidado, y reducido (en lo possible) á la Latinidad de Nebrija, con su Syntaxis, Tropos, Prosodia, Passiones, &c y con la alusion, que en su uso, y composicion tiene con el Dialecto Chinico Mandarin, con las Lenguas Hebrea, y Griega*, F. X. Sanchez, Mexiko.
- Poza, Andrés de, 1587, *De la antigua lengua, poblaciones, y comarcas de las Españas, en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria*, M. Mares, Bilbo. Berrarg. C. Echegarayren hitzaurrearekin, A. P. Cardenal, Bilbo, 1901; A. Rodríguez Herreroren arg., Minotauro, Madril, 1959. Berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1987.
- Pouvreau, Sylvain, [1665 b.l.], «[Euskara-frantses(-latin-gaztelerazko) hiztegia]», Bibliothèque Nationale (Fonds celte et basque MS 7-8), Paris.
- Ribáry, Ferencz, 1877, *Essai sur la langue basque*, F. Vieweg, Paris. Hungarierazko lehen arg. «A baszk nyelv ismertetése», *Nyelvtudományi közlemények* 5, 37-75, 426-474, (1866). Ik. Vinson 1877a.
- Saroihandy, Jean, 1918, «Remarques sur le verbe labourdin», *RIEV* 9, 173-212. Ik. Schuchardt 1919.
- _____, 1922, «Oihenart contra Garibay y Morales», *RIEV* 13, 448-455.
- _____, 1923, «Doctrina gramatical de Oyhenart», in *III Congreso de Estudios Vascos. Lengua y Enseñanza*, 41-46, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Schuchardt, Hugo, 1893, «Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts», in *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften* 42, Tempsky, Viena. G. Bähr-en gazt. itz., *BAP* 28: 2/3.217-337, (1972).
- _____, 1894, «Das baskische Zeitwort und Julien Vinson», *ZrPh* 18, 532-538. Fr. itz., *RLPbC* 28, 200-209, (1895).
- _____, 1899, «Zum Iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen», *ZrPh* 23, 174-200.
- _____, 1900. Ik. Leizarraga 1571.
- _____, 1905, «Ibero-romanisches and Romano-baskisches», *ZrPh* 29, 552-565.
- _____, 1906, *Baskisch und Romanisch. Zu de Azkues Baskischem Wörterbuch*, (Beiheft zu *ZrPh*), Niemeyer, Halle. A. Goenagaren gazt. itz., *BAP* 13: 4.463-487 (1957); 15: 2.181-205 (1959); 16: 3.339-363 (1960).
- _____, 1907, «Die iberische Deklination», in *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 157, 6-90, Viena. Gazt. itz. *RIEV* 1, 553-564, (1907); 2, 1-12, (1908). Gehigarria *RIEV* 4, 323, (1910).

- _____, 1915, «Baskisch = Iberisch oder = Ligurisch?», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 45, 109-124.
- _____, 1919, «Baskische Konjugation», *RIEV* 10, 157-163. Ik. Saroihandy 1918.
- _____, 1922, «Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)», *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1, 1-39. Separata: Akademie der Wissenschaften, Berlin. G. Bähr-en gazt. itz. eta J. A. Arana Martijaren aurkezpena eta oharrak, *Euskera* 37: 1. 247-292 (1992).
- _____, 1923, *Primitiae Linguae Vasconum. Einführung ins Baskische*, Niemeyer, Halle. Bigarren arg. Niemeyer, Tübingen, 1968. A. Irigarayren gazt. itz. eta J. de Urquijoren hitzaurre-gutuna, Colegio Trilingüe-CSIC, Salamanca, 1947.
- _____, 1925, «Das Baskische und die Sprachwissenschaft», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften* 202: 4.1-34. Separata: Hölder-Pichler-Tempsky, Viena. E. Más-en gazt. itz., *BAP* 7: 4.551-570 (1951); J. Gáratearen gazt. itz. eta oharrak, *FLV* 35-36, 443-454, (1980).
- Siculo, Lucio Marineo, 1530, *De las cosas memorables de España*, M. Eguía, Alcalá de Henares. Berrarg. 1533 (gazteleraz), 1533 (latinez) eta 1539 (latinez). Latinezko lehen arg. *De Hispaniae laudibus*, F. de Basilea, Burgos, ca. 1497.
- Stempf, Victor, 1887-93, «Glossar zu Bernard Detchepare's Baskischen Poesien», *RLPbC* 20, 4-22 (1887); 21, 235-258 (1888); 22, 73-95 (1889); 23, 51-67, 142-166, 312-329 (1890); 24, 117-127, 206-220, 283-299 (1891); 25, 64-79, 127-144, 239-256, 328-338 (1892); 26, 42-57, 136-152, 238-254, 333-349 (1893). Separata: Paris, 1893.
- _____, 1890, *Besitzt die Baskische Sprache ein transitives Zeitwort, oder nicht?*, Bordele. Bada fr. itz.
- Tovar, Antonio, 1954 [1950], *La lengua vasca*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, Donostia.
- _____, 1959, *El euskera y sus parientes*, Minotauro, Madrid.
- _____, 1968, *Lo que sabemos de la lucha de lenguas en la Península Ibérica*, Toro, Madrid.
- _____, 1986, *El lingüista español Lorenzo Hervás. I. Catalogo delle lingue*, SGEL, Madrid.
- _____, 1997, *Estudios de tipología lingüística. Sobre el euskera, el español y otras lenguas del Viejo y el Nuevo Mundo*, Istmo, Madrid.
- Uhlenbeck, Christian Cornelius, 1909-10 [1903], «Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques», *RIEV* 3, 465-503; 4, 65-119.
- _____, 1922, «Le caractère passif du verbe transitif ou du verbe d'action dans certaines langues de l'Amerique du Nord», *RIEV* 13, 399-419.
- _____, 1924 [1923], «De la possibilité d'une parenté entre le basque et les langues caucasiques», *RIEV* 15, 565-588.
- _____, 1947 [1942], «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *EJ* 1, 543-581.
- _____, 1947 [1946], «Affinités prouvées et presumées de la langue basque», *EJ* 1, 171-182.
- _____, 1947-48, «La langue basque et la linguistique générale», *Lingua* 1, 59-76.
- Urkizu, Patri, 1989, «Garibairen eskuzkiribu galdu bat (1592)», *Mundaiz* 37-38, 33-85.
- Urquijo, Julio, 1907, *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*, Geuthner, Paris. Berrarg. faksim. *RIEV* 28 eta LGEV, Bilbo, 1976.
- _____, 1907-35, «Notas de bibliografía vasca», *RIEV* 1.84-89, 416-420, 497-498, 634-640; 2.313-336; 4.147-148; 6.552; 9.226-236; 13.99-101, 248-251; 18.647-653; 22.585-587; 25.674-687.
- _____, 1908-09, «Los refranes vascos de Sauguis», *RIEV* 2, 677-724; 3, 144-157.
- _____, 1917-19-21, «La Crónica de Iburgüen-Cachopín y el Canto de Lelo», *RIEV* 11, 217-220; 13, 83-98, 232-247, 458-482; 15, 163-182, 523-548.
- _____, 1919, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*, Martín, Mena y Comp^a, Donostia. 2. arg., LGEV, Bilbo, 1976.

- _____, 1936 [1929], «De algunos problemas de interés general que suscita el Vascuence», *RIEV* 27, 385-430.
- _____, 1967, «De paremiología Vasca. ¿Conoció Oihenart los *Refranes y Sentencias* de 1596?», *ASJU* 1, 3-10.
- Urte, Pierre, 1715, «*Dictionarium Latino-Cantabricum*», Shirburn Castle, North Library (MS 112N 13-17). Zati baten arg. *Le dictionnaire latin-basque de Pierre d'Urte*, W. Webster (arg.), Baiona, 1895 [A, ab, abs-etik ablegare-raino]. Ik. Urkizu 1990.
- _____, [1712], *Grammaire Cantabrique Basque*, Wentworth Webster (arg.), *Bulletin de la Société Ramond*, Bagnères-de-Bigorre, 1896-1900. Gramatikako hiztegiak Lakarrak (1994c) berrargitaratu ditu.
- van Eys, Willem J., 1865, *Essai de grammaire de la langue basque*, C. M. van Gogh, Amsterdam. 2. arg. ... *revue et augmentée*, C. M. van Gogh, Amsterdam, 1867.
- _____, 1873, *Dictionnaire basque-français*, Maisonneuve-Williams & Norgate, Paris-Londres.
- _____, 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, Maisonneuve, Paris.
- Venturino, Giovanni Battisti, 1572, *Del viaggio fatto dall Illmo e Revmo. Card. Alessandrino, Legado Apostolico alli Serenis. Rè di Francia, Spagna, Portogallo. Con le annotazioni delle cose più principali delle città, terre e luogbi, descritto da M. Gio. Batt. Venturino da Fabriano*, in Gárate 1942.
- Vinson, Julien, 1868, «Coup d'oeil sur l'étude de la langue basque», *RLPbC* 1, 381-405. Separata: Paris, 1868.
- _____, 1868-73, «Premier essai de phonétique basque», *RLPbC* 3, 423-459; 4, 118-127; 5, 276-290.
- _____, 1869, «Notes sur la déclinaison basque», *RLPbC* 3, 5-22.
- _____, 1874, «La question ibérienne», in *Mémoires du Congrès scientifique de France*, I, 265-268; II, 357-368, Institut des Provinces, Pabe. Separata: Maisonneuve, Paris, 1874.
- _____, 1874, «Le verbe basque», *RLPbC* 6, 238-253. Separata: Maisonneuve, Paris, 1874.
- _____, 1874-77, «Sur la méthode de la science du langage et de ses applications à l'étude de la langue basque», *Bulletin de la Société de Sciences et Arts de Bayonne* 1, 37-43, 49-57. Gazt. itz. «El método científico y la lengua vasca», *Revista Euskara* 2, 144-148 (1879).
- _____, 1877a, «Avant-propos» eta «Notes complémentaires», in Ribáry 1877, x-xxv eta 99-119.
- _____, 1877b, «Les études basques et la critique», *RLPbC* 10, 210-222. Separata: G. Jacob, Paris, 1877.
- _____, 1882, *Les basques et le Pays Basque, moeurs, langage et histoire*, L. Cerf, Paris.
- _____, 1891-97, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Maisonneuve, Paris. Berrarg. faksim. J. Urquijoren oharrekin (*ASJU*ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- _____, 1894, «Les théories nouvelles sur le verbe basque», *RLPbC* 27, 95-110.
- _____, 1895, «Le verbe basque, M. H. Schuchardt et la théorie passive», *RLPbC* 28, 73-86.
- Voltaire, [~1620], *L'Interpret ou Traduction du français, espagnol & basque*, A. Rouyer, Lyon. [Ikus Lakarra 1997-98]
- Vulcanius, Bonaventura, 1597, «Parergon, siue specimen cantabricae hoc est veteris vasconum linguae», in *De litteris et lingua getarum sive Gothorum*, 89-96, Rhapselengium, Leiden. Berrarg. faksim. Didot, Paris, 1860. Ik. Gárate 1961a.
- Zaldibia, Juan [Martínez de], [1564], *Suma de las cosas cantábricas y guipuzcoana*, Diputación de Guipúzcoa, Donostia. F. Arocenaren arg., sarrera eta oharrak, 1945.
- Zavala, Juan Mateo, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, I. R. Baroja, Donostia.